

DAGVAARDING

VERZOEKERS

1. **VZW Klimaatzaak**, met maatschappelijke zetel in De Fiennestraat 77, 1070 Brussel en ingeschreven bij de KBO onder het nr. 0567.926.684,
2. Alle personen die zijn vermeld op bijlage A, welke bijlage aan deze dagvaarding is gehecht en daar deel van uitmaakt

Allen hebbende als raadsman

1. meester **Denis PHILIPPE**, met kantoor te Terhulpsesteenweg 181/9, 1170 Brussel
2. meester **Roger H. J. Cox**, met kantoor aan de Sint Pieterskade 26B, 6212 AD Maastricht, Nederland

allen in deze zaak woonplaats kiezende op het kantoor van Philippe & Partners, Terhulpsesteenweg 181/9, 1170 Brussel

GEDAAGDEN

1. **De federale overheid van het Koninkrijk België**,
Vertegenwoordigd door de Minister van Energie, Leefmilieu en Duurzame Ontwikkeling, Marie-Christine Marghem,
Wetstraat 51
1040 BRUSSEL
2. **Het Waals Gewest**
Vertegenwoordigd door de Waalse Minister van Lokale overheden, de Stad, Huisvesting en Energie, Paul Furlan
Rue du Moulin de Meuse 4
5000 BEEZ (NAMEN)
3. **Het Vlaams Gewest**
Vertegenwoordigd door de Vlaamse Minister van Omgeving, Natuur en Landbouw, Joke Schauvliege
Koning Albert II-Laan 20 bus 1
1000 BRUSSEL
4. **Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest**
Vertegenwoordigd door de Brusselse Minister van Huisvesting, Levenskwaliteit, Leefmilieu en Energie, Céline Fremault
Kapitein Crespelstraat 35

Inhoudstafel

I	De rechtsvordering is ontvankelijk	4
1	De verzoekers die individuen zijn hebben belang	4
2	Klimaatzaak VZW heeft belang	4
2.1	Evolutie cassatierechtspraak over belang van milieuverenigingen	4
2.2	Statuten van Klimaatzaak VZW	5
II	De feiten	6
1	Noodzakelijke basiskennis	6
2	Kern van de rechtszaak	7
3	De bijzondere status van IPCC rapporten	8
4	Specifieke gevolgen van klimaatverandering in België	8
4.1	Studie UCL/Greenpeace	9
4.2	Studie Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid	10
5	Concluderend ten aanzien van de feiten	11
III	In rechte	12
1	Verweten gedraging: niet-naleving van de zelf erkende doelstellingen	12
1.1	Vereiste reductiedoelstellingen: 40% in 2020 en 87,5% in 2050 (t.o.v. 1990)	12
1.2	De omvang van de Belgische emissies	15
2	De vorderingen van verzoekers: herstel in natura/preventieve maatregelen	16
3	De nalatigheid van gedaagden schendt het recht	18
3.1	Schending van mensenrechten	18
3.1.1	Recht op leven (art. 2 EVRM)	18
3.1.2	Artikel 8 EVRM, artikel 7bis GW, artikel 22 en 23 GW	19
3.2	Schending van het preventiebeginsel	21
3.3	Schending van het voorzorgsbeginsel	23
3.4	De nalatigheid van gedaagden vormt een onrechtmatige daad	25
3.4.1	Schending van de zorgvuldigheidsnorm	25
3.4.2	Schade	29
3.4.2.1	Actuele schade	29
3.4.2.2	Toekomstige schade	30
3.4.2.3	Schending van de statutaire belangen van Klimaatzaak	31
3.4.3	Oorzakelijk verband	31
3.5	Niet-toegeëigende milieubestanddelen (art. 714 BW)	32
4	De rechterlijke macht als derde macht	32
5	Ingebrekestelling en officiële reacties	33
5.1	Ingebrekestellingen van 01.12.2014	33
5.2	Reactie van het Vlaams Gewest van 29.12.2014	33

5.3	Reactie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van 09.01.2015.....	33
5.4	Reactie van het Waals Gewest van 23 februari 2015	34
5.5	Reactie van de federale overheid.....	34
5.6	Bijeenkomst op 03.03.2015.....	34
6	In ondergeschikte orde: geen daadwerkelijk rechtsmiddel (art. 13 EVRM)	34

"Today, the time for doubt has passed. The IPCC has unequivocally affirmed the warming of our climate system, and linked it directly to human activity. Slowing and reversing the existing trends of global warming is the defining challenge of our ages."

"Vandaag is de tijd van twijfel voorbij. Het IPCC heeft ondubbelzinnig de opwarming van ons klimaatsysteem bevestigd, en dit rechtstreeks gelinkt aan menselijke activiteit. Het vertragen en omkeren van de huidige trends van globale opwarming is de definiërende uitdaging van onze tijd."

(Ban Ki Moon, Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties, 2007)

I DE RECHTSVORDERING IS ONTVANKELIJK

1 De verzoekers die individuen zijn hebben belang

1. Verzoekers hebben het vereiste belang bij het instellen van deze procedure, volgens de artikelen 17 en 18 van het Gerechtelijk Wetboek. De vordering van een eiser die zich op een subjectief recht beroept vertoont automatisch het vereiste belang, zelfs als het bestaan van dit recht betwist is.¹ Het bestaan en de strekking van het recht betreffen immers de gegrondheid van de vordering.²
2. Wanneer het risico op gevaarlijke klimaatverandering zich materialiseert, worden verzoekers blootgesteld aan materiële schade (vb. storm- of overstromingsschade) en aantasting van hun gezondheid en welzijn (verspreiding van nieuwe tropische ziektes, hittegolven, psychische en emotionele stress, ...). Verzoekers zijn van mening dat klimaatverandering bijgevolg leidt tot een schending van hun subjectieve rechten, waaronder bijvoorbeeld:
 - Grondwet : Art. 23, 3e lid, 2° : recht op bescherming van de gezondheid; Art. 23, 3e lid, 4° : recht op bescherming van een gezond leefmilieu
 - EVRM : Art. 2 : recht op leven; Art. 8 : recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven; Art. 13: recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel
 - Burgerlijk Wetboek: Art. 1382: recht op herstel van (toekomstige) schade ten gevolge van een fout; Art. 714: het subjectief recht op gebruik van niet toegeëigende milieubestanddelen

2 Klimaatzaak VZW heeft belang

2.1 Evolutie cassatierechtspraak over belang van milieuverenigingen

3. Het Hof van Cassatie was sinds 1982 van mening dat een rechtspersoon geen vordering kan instellen louter ter nastreving van een statutair doel of ter nastreving van een algemeen belang ('*Eikendael-doctrine*').³ Deze rechtspraak werd gevelde precies in de context van milieuverenigingen met als statutair doel de bescherming van het leefmilieu. Na verloop van tijd werden steeds meer uitspraken in milieuzaken gevelde die afweken van de rechtspraak van het Hof van Cassatie, tot zelfs een '*vrij constante rechtspraak contra het Hof van Cassatie*'.⁴
4. Op 11 juni 2013 heeft het Hof van Cassatie uiteindelijk haar rechtspraak aangepast, opnieuw in de context van een milieubeschermingszaak.⁵ Het Hof kwam tot deze

¹ Cass. 23 februari 2012, *Pas.* 2012, II, 429.

² *Ibid.*

³ Cass. 19 november 1982 ("Eikendael-arrest"), *Arr. Cass.* 1982-83, 372, concl. E. KRINGS, *Pas.* 1983, I, 338 en *RW* 1983-84, 2029, noot J. LAENENS; K. WAGNER, "Collectieve acties in het Belgisch recht", *P&B/RDJP* 2001, 161.

⁴ G. VAN HOORICK, "Vergoeding van ecologische schade", *TMR* 2000, 149 en de vele verwijzingen aldaar; vb. *Corr.* Eupen (2e k.) 22 november 1989, *Amén.* 1990, 41; Pol. Bastogne 6 mei 1991, *Amén.* 1991, 173.

⁵ Zie vb. PDS, "Eikendael-doctrine niet langer houdbaar", *TMR* 2013, 357-358; X, "Eikendael-rechtspraak gevelde?", *TOO* 2013, 463-465; H. SCHOUKENS, "Milieuverenigingen krijgen ruime toegang tot rechter", *Juristenkrant* 25 september 2013, 5.

beslissing op grond van de verplichtingen die België aangegaan is in het Verdrag van Aarhus.⁶ Volgens de nieuwe rechtspraak vertoont een rechtspersoon die milieubescherming tot maatschappelijk doel heeft, het nodige belang bij een rechtsvordering die ertoe strekt het handelen/nalaten van privépersonen en overheidsinstanties te betwisten, die strijdig zouden zijn met het milieurecht.⁷

5. Op grond van deze rechtspraak is het op heden dus mogelijk voor een vereniging zoals Klimaatzaak om een rechtsvordering in te stellen.

2.2 Statuten van Klimaatzaak VZW

6. Klimaatzaak VZW heeft als maatschappelijk doel:

“Art. 3. De vereniging heeft tot doel om huidige en toekomstige generaties te beschermen tegen de door de mens veroorzaakte klimaatverandering en het biodiversiteitsverlies. De vereniging wil dit realiseren door een draagvlak te creëren bij de bevolking en de overheid. Dit doel kan door de vereniging gerealiseerd worden door onder meer (maar niet limitatief):

1° Het voeren van rechtszaken, zowel in België als in voorkomend geval in het buitenland, die ertoe strekken om klimaatverandering tegen te gaan en/of die ertoe strekken dat de gevolgen daarvan zullen worden ondervangen.

2° Het bevorderen van het beleid of het ondernemen van acties gericht op een volwaardig participatie van burgers en milieuverenigingen, alsmede gericht op een adequate toegang tot het gerecht voor deze, zowel binnen als buiten België.

3° Het voeren van andere al dan niet gerechtelijke acties naar aanleiding van specifieke of algemene klimaat-, leefmilieu-, natuurbehoud- of biodiversiteitsdossiers, zowel binnen als buiten België.”

7. Er kan geen twijfel over bestaan dat deze procedure kadert in het maatschappelijk doel van Klimaatzaak VZW. Deze procedure heeft immers tot doel om gevaarlijke klimaatverandering (klimaat zijnde een onderdeel van het leefmilieu) te voorkomen door een bevel te laten opleggen aan gedaagden om de nodige reducties van broeikasgassen te realiseren.

⁶ Verdrag van 25 juni 1998 betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, inwerking getreden op 30 oktober 2001.

⁷ Cass. 11 juni 2013, nr. P.12.1389.N, www.juridat.be.

II DE FEITEN

1 Noodzakelijke basiskennis

8. **Antropogene klimaatverandering.** De aarde koerst af op een aanzienlijke, ingrijpende klimaatverandering met zeer ernstige gevolgen voor de bestaande ecosystemen – en daarmee ook voor verzoekers die van die ecosystemen afhankelijk zijn. De richting en de snelheid waartegen het klimaat veranderd is over de laatste 50 jaar is verre van natuurlijk. Deze recente klimaatverandering wordt veroorzaakt door de verbranding van fossiele brandstoffen, waardoor de mens broeikasgassen aan de atmosfeer toevoegt en de fysisch-chemische samenstelling van de atmosfeer verandert ('antropogene klimaatverandering'). De mens gebruikt fossiele brandstoffen voor energie, industrie, transport of de verwarming van gebouwen. Bij het verbranden van de fossiele brandstoffen komt echter niet slechts energie vrij maar komen ook (als 'afvalproduct') broeikasgassen vrij, waarvan CO₂ (koolstofdioxide) de belangrijkste is.⁸ **De causaliteit** tussen menselijke activiteiten en klimaatverandering is volgens de laatste wetenschappelijke bevindingen **onbetwistbaar**.⁹
9. **Vastgestelde stijging 0,8° C.** Er werd al een totale stijging van de gemiddelde temperatuur op aarde vastgesteld van ongeveer 0,8° Celsius. De gevolgen daarvan zijn duidelijk zichtbaar in de wereld, getuige onder meer de geconstateerde zeespiegelstijging en het smelten van het Noordpool zee-ijs en de ijskappen van Groenland en Antarctica. Ook beginnen veranderingen in neerslaghoeveelheden en – patronen, de aantasting van ecosystemen en het verlies aan biodiversiteit zichtbaar te worden, alsook de schadelijke gevolgen van deze veranderingen voor de mens. Omwille van deze negatieve gevolgen heeft het federale milieuoorgeslacht in de Verenigde Staten (*Environmental Protection Agency, EPA*) in 2009 CO₂ aangeduid als 'air pollutant' (luchtvervuiler).¹⁰
10. **Cumulatie van CO₂ in de atmosfeer.** Uitgestoten CO₂ breekt, anders dan veel andere broeikasgassen, nauwelijks af. De wetenschap heeft vastgesteld dat CO₂-moleculen pas na vele honderden jaren verdwijnen uit de atmosfeer, maar intussen hun opwarmende eigenschappen behouden. De huidige (40% hogere) CO₂-concentratie in de atmosfeer is dus in feite een optelsom van antropogene CO₂-emissies sinds 1750 (start van de industriële revolutie) tot op heden.
11. **Stijging CO₂-concentratie (ppm).** Bij de start van de industriële revolutie bevond de CO₂-concentratie zich op 280 ppm (parts per million).¹¹ In 2013 bevindt de CO₂-

⁸ Koolstofdioxide vormt 80% van alle door de mens uitgestoten broeikasgassen. De belangrijkste andere broeikasgassen die de mens uitstoot zijn methaan en lachgas.

⁹ Intergovernmental Panel on Climate Change, Fifth Assessment Report, Working Group I, Summary for Policymakers (hierna "IPCC, AR5, WG1, SFP"), 15: "Het is extreem waarschijnlijk dat menselijke invloed de dominante oorzaak is geweest van de vastgestelde opwarming sinds midden 20ste eeuw" (vrij vertaald). Extreem waarschijnlijk betekent meer dan 95%.

¹⁰ EPA, Besluit van 15 december 2009, *Endangerment and Cause or Contribute Findings for Greenhouse gases Under Section 202a) of the Clean Air Act* (Vertaald: Gevaarstelling en bevindingen over de oorzaak of bijdrage van broeikasgassen onder sectie 202a). Het besluit is in 2012 onherroepelijk geworden nadat het zonder succes tot in hoogste rechterlijke instantie was aangevochten door de fossiele industrie.

¹¹ IPCC, AR4, WG1, SFP, 2.

concentratie zich op het niveau van 400 ppm¹² en met de huidige mondiale uitstoot verwacht de wetenschap dat de CO₂-concentratie met meer dan 20 ppm per decennium toe zal nemen en rond 2030 op het niveau van 450 ppm zal zijn gekomen. Dit concentratieniveau beantwoordt aan een gemiddelde temperatuurstijging op aarde van 2 graden Celsius.

12. **Maximale toename in CO₂-concentratie en temperatuur.** Zoals verderop zal worden toegelicht mag het CO₂-concentratieniveau van 450 ppm en bijbehorende verwachte stijging van de gemiddelde temperatuur op aarde van 2 graden Celsius niet overschreden worden, omdat dit een gevaar vormt voor de mondiale samenleving.¹³ Naarmate de CO₂-concentratie en daardoor de gemiddelde temperatuur op aarde stijgt, nemen ook de schadelijke effecten voor de ecosystemen en de mensheid toe. Bovendien neemt de kans op zelfversterkende processen toe die op menselijke tijdschalen onomkeerbaar zijn (zogenaamde 'positieve feedback'-effecten).
13. **Sluipend en sluimerend schadebeeld.** Antropogene klimaatverandering veroorzaakt een sluipende schade, waarbij de schade niet van het ene op het andere moment in volle omvang ontstaat, maar geleidelijk aan toeneemt als gevolg van het cumulatief effect (vgl. roken). De schade van broeikasgasemissies is niet alleen sluipend maar ook sluimerend. Dat wil zeggen dat de schade er wel al is (schade aan de chemische samenstelling van de atmosfeer in de vorm van een bovenmatige concentratie aan CO₂), maar ze is nog niet zichtbaar of merkbaar omdat de resulterende opwarming zich pas met grote vertraging manifesteert (vgl. asbestziektes). Dit heeft te maken met het feit dat het klimaatsysteem vertraagd reageert op broeikasgasemissies. Het duurt namelijk 30 tot 50 jaar voordat uitgestoten broeikasgassen hun volledig opwarmende effect in de atmosfeer en op het land bereiken.¹⁴ De volle gevolgen van onze huidige emissies voor de opwarming van de atmosfeer en het land zullen dus pas na 2050 zichtbaar worden.

2 Kern van de rechtszaak

14. De hierboven geschetste stand van zaken is voor verzoekers aanleiding om de onderhavige rechtszaak tegen gedaagden aan te spannen. De belangrijkste eis van verzoekers is dat de rechtbank aan gedaagden zou bevelen om de gezamenlijke Belgische uitstoot van broeikasgassen te (doen) verminderen (i) met 40%, althans minstens 25%, in 2020 ten opzichte van het jaar 1990 en (ii) met 87,5%, althans minstens 80%, in 2050 ten opzichte van het jaar 1990 (over de noodzaak hiervan, zie verder nummers 35-43).

¹² 400 ppm wil zeggen dat van elke 1 miljoen moleculen in de atmosfeer er 400 bestaan uit CO₂.

¹³ Omdat in de 450 ppm-eq naast CO₂ ook andere broeikasgassen zoals methaan zijn opgenomen, ligt de niet te overschrijden grens van (uitsluitend) de cumulatieve hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer *de facto* lager dan 450 ppm. Er wordt echter naast 450 ppm CO₂-eq in de literatuur ook gesproken over een maximale cumulatie van 450 ppm CO₂, omdat een tijdelijke "overshoot" (overshot) (een tijdelijk hogere concentratie van 50 ppm) toegestaan is. De (tijdelijke) maximum concentratie zou dus op 450 ppm CO₂ mogen uitkomen in plaats van 450 ppm CO₂-eq.

¹⁴ (en deze toegenomen warmte heeft vervolgens nog honderden jaren invloed op de opwarming van de zeeën en de ijsmassa's als traagste opwarmende elementen in het klimaatsysteem).

15. Volgens verzoekers kan alleen nog de juridische verplichting tot voorzorg en het vermijden van gevaarstelling en mensenrechtenschending bescherming bieden tegen gevaarlijke klimaatverandering. Verzoekers willen niet dat ogenblik af te wachten dat hun leefmilieu een grillige omgeving is geworden: een omgeving waarin een substantieel deel van de biodiversiteit verdwenen zal zijn; een milieu waarin de ecosystemen, waarvan zij afhankelijk zijn voor voedsel, water en grondstoffen, overbelast zijn en deels bezweken zullen zijn; een omgeving waarin de grote toename van weersextremen delen van het land onveilig zal maken (vb. de kuststreek en rivieren) en waarin deze extremen in andere delen regelmatig tot grote schade en ontwrichtende gebeurtenissen als overstromingen aanleiding zullen geven. Op zo een nalatenschap hoeft niemand zich te verheugen.

3 De bijzondere status van IPCC rapporten

16. Het voornaamste wetenschappelijk bewijs van klimaatverandering en de gevolgen daarvan is terug te vinden in de rapporten van het IPCC. Aan deze rapporten komt een zeer bijzondere juridische waarde toe. Verzoekers zullen zich voor de gevolgen in België voornamelijk beroepen op Belgische bronnen van bewijs, die zich op hun beurt baseren op de rapporten van het IPCC maar ook op andere onderzoeken.
17. De wijze waarop de rapporten van het IPCC tot stand komen, heeft veel weg van het proces van tegenspraak in de juridische wereld. Het IPCC slaat ten eerste bij het opstellen van de conceptrapporten acht op alle beschikbare wetenschap, zodat dus bijvoorbeeld ook acht wordt geslagen op de wetenschap die het antropogene karakter van klimaatverandering in twijfel trekt.
18. De bevindingen die het IPCC vervolgens op basis van alle beschikbare wetenschap in haar concepten neerlegt, worden vervolgens aan een dubbele externe toetsing onderworpen en waarbij opnieuw gelegenheid is voor het vernemen (horen) van afwijkende wetenschappelijke visies. Eerst wordt het conceptrapport voorgelegd aan een groep externe (niet bij het IPCC betrokken) experts. Zodra het concept de toets der kritiek van deze externe experts heeft doorstaan, moet het conceptdocument in een tweede controleronde worden voorgelegd aan de aangesloten landen. Deze landen sturen het concept dan vaak weer voor een second opinion door naar een groep nationale wetenschappers en (nationale) non-gouvernementele organisaties. Op die manier krijgen landen de gelegenheid aanbevelingen te doen of commentaar te geven op het conceptrapport. De aldus verkregen feedback moet door het IPCC dan nogmaals bestudeerd worden zodat waar nodig het rapport kan worden aangepast alvorens het in een plenaire vergadering kan worden vastgesteld.
19. Er vindt dus uiteindelijk op drie niveaus een proces van tegenspraak van wetenschappelijke visies plaats, reden waarom aan de IPCC bevindingen een bijzondere status toekomt.

4 Specifieke gevolgen van klimaatverandering in België

4.1 Studie UCL/Greenpeace¹⁵

20. Verzoekers hernemen hierna enkele conclusies weer uit de studie uitgevoerd door de UCL in opdracht van Greenpeace. De studie is op zijn beurt gebaseerd op verscheidene andere bronnen, waaronder het IPCC maar ook Europese en Belgische studies.
21. **Gevolgen op vlak van het weer.** Klimaatverandering zal verschillende gevolgen hebben op vlak van het weer. De temperatuur zal zowel in de winter (1,7 tot 4,9°C) als in de zomer (2,4 tot 6,6°C) substantieel stijgen tegen het einde van de 21^e eeuw.¹⁶ Ook neerslag wordt verwacht te stijgen met 6 tot 23% in de winter en een evolutie voor de zomer gaande van een status quo tot een daling met 50%.¹⁷ Het is heel waarschijnlijk dat er vaker periodes met intense regenval zullen voorkomen.¹⁸ De kans groeit sterk op ernstige hittegolven en uitzonderlijk warme zomers. Tegen eind 20ste eeuw zou één zomer op twee tenminste zo warm zijn als de zomer van 2003, wat een jaar met extreme hitte was.¹⁹ Ook stormen kunnen in frequentie en/of intensiteit toenemen.²⁰
22. **Watervoorraden en overstromingsrisico.** In de zomer verhoogt het risico op droogte, doordat neerslag verwacht wordt af te nemen en verdamping zal toenemen.²¹ In de winter zal er een verhoogd overstromingsrisico zijn wegens de voorspelde toename van neerslag.²² Dit leidt tot onzekerheid over de watervoorziening voor bijvoorbeeld koeling van elektrische centrales, moeilijkheden voor de binnenscheepvaart, toenemende problemen met de waterkwaliteit, enz.²³ Ook de kwaliteit van het oppervlaktewater kan achteruitgaan (wegens afnemende neerslag en toenemende verdamping).²⁴
23. **Kuststreek.** Bij stormen neemt het risico op overstroming toe, mede dankzij de combinatie met de stijging van de zeespiegel.²⁵ De erosie aan de kust kan toenemen wegens de stijging van het zeepil en wegens de toename in aantal stormen.²⁶ Het grondwaterpeil kan toenemen en de bodem en het grondwater zouden kunnen verzilten.²⁷ Zelfs met passende beschermende maatregelen zoals in Nederland, zal in elk geval het risico op grootschalige overstroming toenemen.²⁸
24. **Biodiversiteit.** Er komt een bijkomende druk op de biodiversiteit en er is een toenemende kans op uitroeiing van veel soorten.²⁹ Nu reeds werd vastgesteld dat sommige biologische processen verschuiven, waardoor sommige soorten niet

¹⁵ J.-P. VAN YPERSELE en P. MARBAIX (onder leiding van), "Impact van de klimaatverandering in België", Greenpeace en UCL, Brussel, 2004, <http://www.elic.ucl.ac.be/users/marbaix/impacts/docs/ImpactsGPvF-MR-NL.pdf>. Hierna verkort "Studie UCL/Greenpeace".

¹⁶ Studie UCL/Greenpeace, 19.

¹⁷ Studie UCL/Greenpeace, 19.

¹⁸ Studie UCL/Greenpeace, 8 en 19.

¹⁹ Studie UCL/Greenpeace, 19 en 37.

²⁰ Studie UCL/Greenpeace, 19.

²¹ Studie UCL/Greenpeace, 32

²² Studie UCL/Greenpeace, 32.

²³ Studie UCL/Greenpeace, 32.

²⁴ Studie UCL/Greenpeace, 33.

²⁵ Studie UCL/Greenpeace, 33.

²⁶ Studie UCL/Greenpeace, 33.

²⁷ Studie UCL/Greenpeace, 8.

²⁸ Studie UCL/Greenpeace, 34.

²⁹ Studie UCL/Greenpeace, 22.

voldoende voedsel vinden.³⁰ Sinds de laatste 30 jaar treedt de lente 6 dagen vroeger in dan vroeger en de herfst 4,8 dagen later.³¹ De structuur van de ecosystemen kan verder wijzigen (verdeling en relatieve overvloed van verschillende soorten).³²

4.2 Studie Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid³³

25. Het Wetenschappelijke Instituut voor Volksgezondheid heeft in 2010 uitgebreid de gevolgen van klimaatverandering onderzocht voor de menselijke gezondheid. De studie werd gestaafd door andere, zowel buitenlandse als Belgische, onderzoeken. Hierna worden enkele bevindingen besproken.
26. **Hittegolven en warme dagen.** De warme zomers van 2003 en 2006 hebben geleid tot een toename van de sterfte met respectievelijk 1230 en 1263 additionele doden ten opzichte van een normale zomer.^{34,35} Te veel hitte leidt tot aandoeningen zoals zonnesteek, hittekrampen, hitte-uitputting en hitteberoerte.³⁶
27. **Koudegolven.** Doordat er minder koude dagen en vriesdagen zullen zijn, zouden ziekte en sterfte wegens koude in principe afnemen in de volgende decennia.³⁷ Nochtans beïnvloeden andere milieufactoren deze voorspelling. Het werd aangetoond dat een hoge concentratie aan stofdeeltjes in de lucht bijvoorbeeld extra sterfte veroorzaakt.³⁸
28. **Extreme weersomstandigheden.** De extreme weersfenomenen werden hoger al beschreven (overstromingen, droogte, stormen, ...). Deze extreme weersomstandigheden kunnen leiden tot ernstige mentale gezondheidsproblemen, maar ook rechtstreeks tot verwondingen en tot de dood.³⁹
29. **Luchtkwaliteit gerelateerde mortaliteit en morbiditeit.** Klimaatverandering zal waarschijnlijk (> 66 %) de luchtkwaliteit in Europa beïnvloeden. De gevallen van cardio- en luchtwegenziekten en sterftegevallen zullen stijgen ten gevolge van laaghangende ozondeeltjes.⁴⁰ Bovendien zal de klimaatverandering ook effect hebben op de concentratie aan fijn stof. Blootstelling aan fijn stof kan leiden tot aandoeningen aan

³⁰ Studie UCL/Greenpeace, 9

³¹ Studie UCL/Greenpeace, 22.

³² Studie UCL/Greenpeace, 25.

³³ E. BRITS e.a., "Climate change and health. Set-up of monitoring of potential effects of climate change on human health and on the health of animals in Belgium", Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, 2010, https://www.belspo.be/belspo/organisation/Publ/pub_ostc/agora/ragij146_en.pdf. Hierna 'Studie WIV'.

³⁴ Studie WIV, 12; zie ook Studie UCL/Greenpeace, 36.

³⁵ Zie ook het Hittegolf- en ozonpiekenplan, opgesteld door de overheid in 2003, p. 3:

"In augustus 2003 teisterde een nooit eerder geziene hittegolf heel het Europese continent. Deze hittegolf trof eveneens België: ze nam een aanvang op 31 juli of 1 augustus al naar gelang de regio om te eindigen op 13 augustus. Gedurende verschillende dagen werden maximumtemperaturen boven de 37 °C geregistreerd in de diverse weerstations. Parallel daarmee, steeg ook de luchtverontreiniging door ozon tot zeer hoge waarden. Klimaatonderzoekers verwachten dat het aantal hittegolven in de 21ste eeuw groter wordt door de opwarming van de aarde: **de zomer van 2006 heeft dit duidelijk aangetoond**. Verschijnselen vergelijkbaar met de zomer van 2006 zullen zich dus nog regelmatig herhalen... alleen weten we niet juist wanneer. Het is dan ook noodzakelijk om te beschikken over een duidelijk hitte- en ozonplan dat toelaat onmiddellijk te reageren wanneer een dergelijke situatie zich voordoet."

³⁶ Studie WIV, 13; Hittegolf- en ozonpiekenplan, 2003, 4;.

³⁷ Studie WIV, 16.

³⁸ Studie WIV, 17.

³⁹ Studie WIV, 20; Zie ook studie UCL/Greenpeace, 36.

⁴⁰ Studie WIV, 22; Zie ook studie UCL/Greenpeace, 36.

de luchtwegen, cardiovasculaire ziektes, vroegtijdige dood en prenatale gevolgen.⁴¹ Blootstelling aan ozon kan leiden tot afname van longfunctie, ontsteking van de luchtwegen, ademhalings symptomen en vroegtijdige dood.⁴²

30. **Ultraviolette straling.** Klimaatverandering tast de gezondheid aan door wijziging van het niveau van UV-straling. Door een uitgeputte ozonlaag kan meer UV-straling het aardoppervlak bereiken.⁴³ Alhoewel kleine hoeveelheden UV gezond is, leidt langdurige blootstelling tot acute en chronische gezondheidsproblemen wat betreft de huid, de ogen, en het immuunsysteem.⁴⁴
31. **Voedsel- en watervergiftiging.** Vele ziektes worden veroorzaakt door besmet voedsel en water. Door stijging van de temperatuur en neerslag stijgt het risico op door voedsel en water overgebrachte ziektes, omdat de persistentie, overleving, replicatie en overdracht van ziekteverwekkers daardoor worden beïnvloed.⁴⁵ Volgende ziektes kunnen toenemen: Salmonella, E. Coli-infectie, campylobacteriose, cryptosporidiose, S. Aureus-infectie, shigellose, giardiasis, yersiniose, amoebiase, cholera en legionella.⁴⁶
32. **Vector-gerelateerde en zoönotische ziektes.** Het IPCC heeft met een hoge mate van vertrouwen ('*high confidence*') vastgesteld dat klimaatverandering indirect het bereik van sommige besmettelijke vectoren verandert.⁴⁷ Volgende ziektes kunnen toenemen of geïntroduceerd worden in België/Europa: leishmaniase, malaria, door teken overgedragen encephalitis, West-nijl koorts, knokkelkoorts, gele koorts, Krim-Congo-hemorragische koorts, hantavirus, Koorts van de Vallei van de Spleet (RVF), chikungunya, ziekte van Lyme, leptospirose, enz. ⁴⁸
33. **Aëro-allergenen.** Wetenschappelijk onderzoek, waaronder van het Amerikaans *Environmental Protection Agency*, bevestigt dat klimaatverandering impact zal hebben én reeds gehad heeft op allergenen.⁴⁹ Hogere temperaturen en minder neerslag in het pollenseizoen zullen waarschijnlijk (> 66 %) resulteren in een hogere concentratie aan pollen tijdens het piekseizoen. Meer allergenen betekent een toename van het risico op allergische rhinitis en astmatische symptomen.⁵⁰

5 Concluderend ten aanzien van de feiten

34. Met het voorgaande is volgens verzoekers overtuigend aangetoond dat vergaande emissiereducties vereist zijn omdat België zeer ver verwijderd is om haar aandeel te bereiken om klimaatverandering te beperken tot 2°C. Het huidige klimaatbeleid van gedaagden draagt rechtstreeks bij tot een zeer gevaarlijke klimaatverandering, die nefast zal zijn voor de leefomgeving en de gezondheid van verzoekers gelet op de

⁴¹ Studie WIV, 23.

⁴² Studie WIV, 23; Hittegolf- en ozonpiekenplan, 2003, 5.

⁴³ Studie WIV, 25.

⁴⁴ Studie WIV, 25.

⁴⁵ Studie WIV, 29; Zie ook studie UCL/Greenpeace, 36.

⁴⁶ Studie WIV, 29-30.

⁴⁷ Studie WIV, 32; Zie ook studie UCL/Greenpeace, 36.

⁴⁸ Studie WIV, 33-34

⁴⁹ Studie WIV, 37; Zie ook studie UCL/Greenpeace, 36.

⁵⁰ Studie WIV, 37.

eerder beschreven ernstige risico's en gevolgen. Verzoekers menen dat op de federale overheid en de gewesten – d.i. gedaagden - de juridische en individuele verplichting rust om binnen het eigen grondgebied te zorgen voor een emissiereductie, waarvoor zij zoals verder uiteengezet nog steeds in gebreke blijven. Verzoekers zullen de juridische grondslagen daartoe in de volgende hoofdstukken toelichten.

III IN RECHTE

1 Verweten gedraging: niet-naleving van de zelf erkende doelstellingen

1.1 **Vereiste reductiedoelstellingen: 40% in 2020 en 87,5% in 2050 (t.o.v. 1990)**

35. België heeft samen met meer dan 190 landen (en de EU) het VN Klimaatverdrag geratificeerd, dat gesloten werd in 1992.⁵¹ Daarin hebben de Verdragsluitende Partijen het als hun verplichting aanvaard om een 'gevaarlijke' klimaatverandering te voorkomen.⁵² De geïndustrialiseerde landen (annex I-landen, waaronder België) hebben bovendien geaccepteerd om hierbij het voortouw te nemen vanwege hun historische broeikasgasuitstoot.
36. In de jaarlijkse bijeenkomsten in 2009 in Kopenhagen (COP15) en in 2010 in Cancun (COP16)⁵³ werden de tot dan toe abstract geformuleerde verplichtingen uit het VN Klimaatverdrag nader geconcretiseerd, op basis van de wetenschappelijke bevindingen van het IPCC. Door de Verdragsluitende Partijen werd toen in de eerste plaats overeengekomen dat de aarde niet verder mag opwarmen dan 2 graden Celsius boven het pre-industriële niveau om een 'gevaarlijke' klimaatverandering te voorkomen:

"Erkent verder dat diepe verminderingen in de globale uitstoot van broeikasgassen vereist zijn volgens de wetenschap, en zoals gedocumenteerd in het Fourth Assessment Report [*vertaald: 'Vierde Beoordelingsrapport'*] van het International Panel on Climate Change, met het oog op de zodanige reductie van de globale uitstoot van broeikasgassen om de toename in de globale gemiddelde temperatuur onder 2°C boven het pre-industrieel niveau te houden, en dat de Partijen **dringende actie** moeten ondernemen om deze lange

⁵¹ United Nations Framework Convention on Climate Change ('UNFCCC'), Earth Summit, Rio de Janeiro.

⁵² Artikel 2 VN-Klimaatverdrag.

⁵³ Respectievelijk de 15e en 16e Conferentie van Verdragspartijen bij het VN-Klimaatverdrag. Het VN-Klimaatverdrag telde toen 194 partijen.

termijndoelstelling te bereiken, consistent met de wetenschap en op basis van billijkheid"⁵⁴

In Kopenhagen en Cancun werd in de tweede plaats geconcretiseerd wat de reductieverplichting voor geïndustrialiseerde landen moet zijn om die twee graden-doelstelling te kunnen halen. Op basis van de conclusies van het IPCC werd berekend dat in ontwikkelde landen (waaronder België) een reductie van 25-40% van broeikasgassen in 2020 en een reductie van 80-95% van broeikasgassen in 2050 noodzakelijk is ten opzichte van het basisjaar 1990.⁵⁵ De marge in de percentages heeft te maken met de kans om onder de 2°C te kunnen blijven:

25% reductie t.o.v. 1990	50% kans om onder 2°C te blijven
40% reductie t.o.v. 1990	85% kans om onder 2°C te blijven

Slechts met een reductie van 40% bestaat dus een kans die men werkelijk als 'realistisch' kan benoemen om onder de 2°C te blijven.

37. De twee graden-doelstelling en de bijbehorende noodzakelijke reductieverplichting van 25-40%, is mede **op initiatief van België tot stand** gekomen. Hierna worden als voorbeeld enkele officiële teksten aangehaald.

° De Kamer van Volksvertegenwoordigers vroeg in een resolutie van 9 december 2009 dat de federale regering internationaal zou pleiten voor een reductie van de broeikasgassen met 25-40% tegen 2020 en 80-95% tegen 2050.⁵⁶

° In haar strategische visie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (goedgekeurd bij KB van 18.07.2013⁵⁷), pleitte de federale regering voor de goedkeuring van maatregelen die noodzakelijk zijn om de milieu-impact door menselijke activiteiten te voorkomen of te corrigeren, waaronder de beperking van de globale opwarming tot 1.5 - 2°C op lange termijn.

° In het Vlaams Parlement werd op dezelfde datum (9 december 2009) eveneens een resolutie aangenomen. Met uitdrukkelijke verwijzing naar het voorzorgsprincipe nam het Vlaams Parlement dezelfde reductiepercentages in acht en werd de

⁵⁴ UNFCCC, Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010, FCCC/CP/2010/7/Add.1, decision 1/CP.16, <http://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf>, 3, § 4: "Further recognizes that deep cuts in global greenhouse gas emissions are required according to science, and as documented in the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, with a view to reducing global greenhouse gas emissions so as to hold the increase in global average temperature below 2 °C above pre-industrial levels, and that Parties should take **urgent action** to meet this long-term goal, consistent with science and on the basis of equity; also recognizes the need to consider, in the context of the first review, as referred to in paragraph 138 below, strengthening the long-term global goal on the basis of the best available scientific knowledge, including in relation to a global average temperature rise of 1.5 °C".

⁵⁵ UNFCCC, Report of the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Kyoto Protocol on its sixth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010, 15 maart 2011, FCCC/KP/CMP/2010/12/Add.1, decision 1/CMP.6, p. 3, 6^e voorafgaande overweging van de preambule, <http://unfccc.int/resource/docs/2010/cmp6/eng/12a01.pdf>; IPCC, 4th Assessment Report, Working Group 3, Climate Change 2007, Mitigation of Climate Change, 776.

⁵⁶ Resolutie van 3 december 2009 van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers met het oog op de VN conferentie van Kopenhagen inzake klimaatsverandering van 7 tot 18 december 2009, doc 52 2263/002, 4.

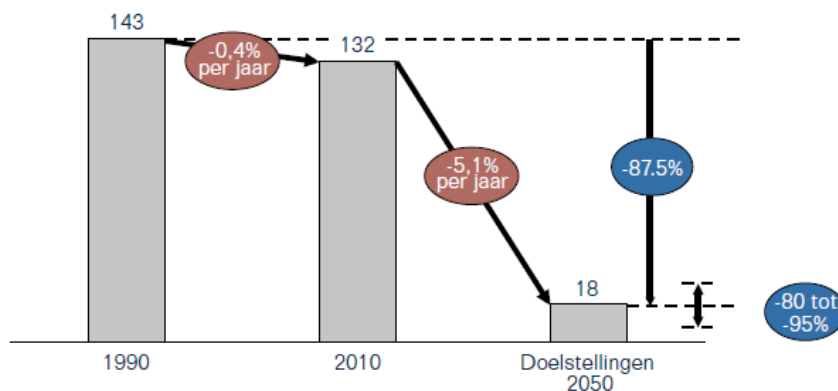
⁵⁷ Koninklijk besluit van 18 juli 2013 houdende vaststelling van de federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling, BS 8 oktober 2013.

Vlaamse Regering verzocht om het voortouw te nemen om een “gedragen, ambitieus en kwaliteitsvol internationaal klimaatakkoord” te bereiken.

° In Wallonië werden doelstellingen van 30% tegen 2020 en 80-95% wettelijk verankerd in het decreet “Klimaat” van 20 februari 2014 (verderop geciteerd).⁵⁸

° Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd geen officieel document teruggevonden, maar gelet op het bovenstaande moet besloten worden dat zij hier minstens impliciet mee ingestemd heeft.

38. Er bestaat dus wereldwijd wetenschappelijke én politieke overeenstemming over de noodzakelijke reductiedoelstelling voor de Annex I landen (waaronder België): per 2020 moet de uitstoot van CO₂ ten opzichte van het basisjaar 1990 met 25-40% gereduceerd zijn (met daarna nog veel verdergaande reducties per 2050), om een gevaarlijke klimaatverandering (> 2°C) te vermijden. Deze normen werden volledig onderschreven door gedaagden. Op geen enkel moment hebben zij gesteld dat de noodzakelijke reducties technisch of economisch niet haalbaar zijn.
39. Het rapport ‘Scenario’s voor een koolstofarm België tegen 2050’, onderschreven door Roland Moreau (Directeur-Generaal Leefmilieu) en Melchior Wathélet (toen Staatssecretaris voor Leefmilieu), heeft berekend hoe deze doelstellingen omgerekend moeten worden naar de Belgische context. Uit het rapport volgt dat België met ingang van 2010 een reductie van 5,1% per jaar moet realiseren om de klimaatdoelstellingen te halen. Dit komt uit op een reductie in 2020 ten opzichte van 1990 van 45%⁵⁹ en een reductie in 2050 ten opzichte van 1990 van 87,5%:⁶⁰

Bron: Nationale inventaris voor broeikasgasemissies; Climact

Figuur 1. Historische evolutie van de uitstoot van broeikasgassen in België (in MtCO₂e per jaar) en de range van de 2050-doelstellingen.

Bron: Scenario's voor een koolstofarm België tegen 2050

⁵⁸ Artikel 4 Waals Decreet van 20 februari 2014 “Klimaat”, BS 10 maart 2014.

⁵⁹ Zonder “land-use, land-use change and forestry”. Berekening: 132 Mton CO₂eq in 2010, telkens 5.1% afhouden: $132 * (1-0,051)^5 = 78$ Mton CO₂eq in 2010; Proportioneel t.o.v. 1990: $(78-143)/143 = -45\%$. Cijfers afkomstig van: www.klimaat.be/files/5313/9877/6128/NIR_Belgium_150414_final.pdf.

⁶⁰ Dienst Klimaatverandering van de Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, in nauwe samenwerking met Climact en VITO, Scenario's voor een koolstofarm België tegen 2050, november 2013, http://www.klimaat.be/2050/files/2413/8364/9705/brochure_2050_NLnew.pdf, 4.

Rekening houdend met deze feiten en met de hiervoor genoemde bandbreedte van 25-40% reductie in 2020, die in internationaal verband is vastgesteld als zijnde noodzakelijk, moet van België dan een reductie van 40%, althans minstens 25%, in 2020 gevorderd kunnen worden en een reductie van 87,5% (op basis van het voormelde rapport), althans minstens 80%, in 2050 (ten opzichte van het jaar 1990).

1.2 De omvang van de Belgische emissies

40. België was in 2011 verantwoordelijk voor 0,38 % van de mondiale uitstoot van broeikasgassen.⁶¹ België neemt daarmee de 42^e plaats in de lijst van landen gerangschikt per grootste uitstoot. De uitstoot per capita bedraagt in 2011 11,82 tCO_{2e}, waarmee België (net onder Nederland) op de 33^e plaats staat wereldwijd.
41. De Europese reductiedoelstelling voor België ligt op 15% voor niet-ETS sectoren in 2020 t.o.v. 2005. Deze werd afgeleid van de Europese doelstelling om in de hele EU tegen 2020 een vermindering met 20% te bereiken ten opzichte van 1990. Op basis van de IPCC rapporten gaf het Internationaal Energie Agentschap aan dat met de huidige beleidsvoornemens (waaronder deze van de EU en dus van België), de aarde substantieel veel verder zal opwarmen dan twee graden, waarschijnlijk eerder tussen de 3.6°C en 5.3°C (vergeleken met het pre-industrieel niveau).⁶² Ook het United Nations Environment Programme (UNEP) geeft al sedert 2010 in haar jaarlijkse 'Emission GAP Report' aan dat zelfs met de hoogste voorwaardelijk beloften voor 2020 (onder voorwaarde dat andere landen ook meer CO₂-emissies reduceren), de tweegraden-doelstelling niet gehaald zal worden.⁶³ Voor de EU gaat het dan bijvoorbeeld om de voorwaardelijke belofte van 30% reductie in 2020.
42. Los van het feit dat de gezamenlijke Europese doelstelling van 20% reductie in 2020 gelet op de voorgaande inzichten op zich onvoldoende is, is België momenteel zelfs niet op schema om de Europese drempels te halen. Het Europees Milieuagentschap stelde in 2013 vast dat zelfs bijkomende maatregelen in België niet voldoende zouden zijn om de uitstoot in 2020 onder de verplichte drempel te brengen.⁶⁴ In het laatste

⁶¹ Cijfer afkomstig van: <http://cait2.wri.org/wri>, laatst beschikbare informatie is 2011. Uitstoot van België (3.015,81MtCO_{2e}) vergeleken met de wereldwijde uitstoot (782.302,68 MtCO_{2e}) geeft een proportioneel aandeel van 0,38 % afgerond. Het betreft de uitstoot zonder de veranderingen in landgebruik en bosbouw (zogenaamde 'LULUCF').

⁶² Internationaal Energie Agentschap, Redrawing the Energy-Climate Map, van 10 juni 2013, 9: "Policies that have been implemented, or are now being pursued, suggest that the long-term average temperature increase is more likely to be between 3.6 °C and 5.3 °C (compared with pre-industrial levels), with most of the increase occurring this century."

Vrij vertaald: "Beleiden die warden geïmplementeerd, of die nu nagestreefd worden, suggereren dat de lange termijn gemiddelde temperatuurstijging waarschijnlijk tussen de 3.6°C en 5.3°C zal zijn (vergeleken met het preïndustrieel niveau), waarvan de grootste stijging zal gebeuren tijdens deze eeuw."

⁶³ UNEP, Emission Gap Report 2010, www.unep.org/publications/ebooks/emissionsgapreport.

⁶⁴ Europees Milieuagentschap, rapport nr. 10/2013, Trends and Projections in Europe 2013, 11: "For six Member States (Austria, Belgium, Finland, Ireland, Luxembourg and Spain), the latest projections indicate that even additional measures planned at national level will not be sufficient to bring 2020 emissions below their respective 2020 target under the ESD. These Member States must therefore increase their efforts to design, adopt and implement emission-reducing policies and measures, and will need to consider the use of flexibility mechanisms."

Vrij vertaald: "Voor zes lidstaten (Oostenrijk, België, Finland, Ierland, Luxemburg en Spanje) geven de laatste projecties aan dat zelfs bijkomende maatregelen gepland op het nationaal niveau niet voldoende zijn om de emissies in 2020 te brengen beneden hun respectievelijke 2020 doestelling onder de ESD ('Effort Sharing Decision'). Deze lidstaten moeten dus hun inspanningen verhogen om uitstootreducerende politieken en maatregelen te

rapport van 2014 werd aangegeven dat België maar liefst voor twee van de drie 20-20-20-doelstellingen niet op schema is (reductie van uitstoot en voor het verbeteren van energie-efficiëntie).⁶⁵ Één en ander is te wijten aan het feit dat binnen België geen gepast en coherent klimaatbeleid bestaat bij gedaagden. Het meest frappante voorbeeld is dat er nog steeds geen akkoord is over een interne lastenverdeling bij gedaagden voor de periode 2013-2020 (we zijn 2015).

43. Gelet op het feit dat het beleid van gedaagden niet de hoger uitgelegde noodzakelijke doelstelling tot uitgangspunt neemt, handelen gedaagden onrechtmatig en schenden zij het recht: Hun gedrag vormt een schending van (i) de mensenrechten, (ii) het preventiebeginsel, (iii) het voorzorgsbeginsel, (iv) de zorgvuldigheidsnorm en (v) van het recht op gebruik van niet-toegeëigende milieubestanddelen (art. 714 BW). Gedaagden hebben nochtans deze doelstelling zelf erkend en mede tot stand gebracht in het kader van hun verplichting om het voortouw te nemen. Gedaagden reduceren aldus *willens en wetens minder* de uitstoot van broeikasgassen dan zij zelf als noodzakelijk hebben beoordeeld.

2 De vorderingen van verzoekers: herstel in natura/preventieve maatregelen

44. De schending van de mensenrechten vormt een *autonome* rechtsgrond voor de toekenning van de vorderingen van verzoekers. Deze onderscheidt zich van de burgerlijke aansprakelijkheid met klassieke elementen van fout, schade en oorzakelijk verband.
45. Ook het preventiebeginsel en het voorzorgsbeginsel vormen autonome rechtsgronden die de vorderingen van verzoekers gronden. Dit blijkt in het bijzonder uit rechtspraak van het hof van beroep te Gent, dat oordeelde dat "in het licht van de in de milieuwetgeving opgenomen beginselen van het preventief handelen en het voorzorgsbeginsel een rechtelijk ingrijpen zich opdringt".⁶⁶ Bijzonder belangrijk is dat het hof een inbreuk op de milieuwetgeving niet bewezen achtte, maar zich uitsluitend baseerde op een ernstige bedreiging voor het leefmilieu en de gezondheid van de eisers.
46. Ook de schending van de zorgvuldigheidsnorm door gedaagden geeft aanleiding tot een sanctie. Een slachtoffer van een onrechtmatige daad heeft het recht om herstel in natura te vorderen in plaats van geldelijke schadevergoeding.⁶⁷ In het kader van het herstel in natura kan de rechter eigenlijk talrijke uiteenlopende specifieke maatregelen treffen om het slachtoffer te herstellen in de toestand waarin hij gebleven of gekomen zou zijn had de schade zich niet voorgedaan.⁶⁸ Reeds in 1980 besloot het Hof van

ontwerpen, aan te nemen en te implementeren, en zullen het gebruik van flexibiliteitsmechanismen moeten overwegen."

⁶⁵ Europees Milieuagentschap, rapport nr. 6/2014, Tracking progress towards Europe's climate and energy targets for 2020, p. 12.

⁶⁶ Gent 26 juni 2001 en 20 november 2001, AJT 2001-02, 828.

⁶⁷ H. BOCKEN, "Herstel in natura en rechterlijk bevel of verbod. Nog enkele bedenkingen bij het cassatie-arrest van 26 juni 1980", in *Liber Amicorum Jan Ronse*, Brussel, Story-Scientia, 1986, 500.

⁶⁸ H. BOCKEN, "Herstel in natura en rechterlijk bevel of verbod. Nog enkele bedenkingen bij het cassatie-arrest van 26 juni 1980", in *Liber Amicorum Jan Ronse*, Brussel, Story-Scientia, 1986, 501.

Cassatie dat het mogelijk is om ook aan de overheid het herstel in natura te bevelen om een schadeverwekkende toestand te doen ophouden.⁶⁹

47. Hoewel artikel 1382 BW enkel spreekt over *herstel* van de schade, kan de rechter daarnaast *preventieve* maatregelen nemen om dreigend onrechtmatig handelen en de schade welke eruit kan voortvloeien, te voorkomen.⁷⁰ Artikel 1382 BW is eigenlijk de toepassing van een zeer algemene regel, namelijk dat er een vooraf bestaande rechtsplicht bestaat die verbiedt om onrechtmatig schade te veroorzaken.⁷¹ Als een rechter tot schadeloosstelling mag besluiten op basis daarvan, mag hij ook maatregelen bevelen om deze vooraf bestaande rechtsplicht na te leven.⁷² **Het is dus zeker niet vereist dat er al sprake is van een fout of dat de schade al ontstaan is eer de rechter preventieve maatregelen kan opleggen.**
48. Deze conclusie vindt steun in de rechtspraak van het Hof van Cassatie, dat stelt dat de rechterlijke macht bevoegd is om de onrechtmatige aantasting van een subjectief recht zowel te voorkomen als te vergoeden, die werd begaan door het bestuur bij de uitoefening van zijn niet-gebonden bevoegdheid.⁷³ In twee arresten overwoog het Hof van Cassatie inderdaad dat krachtens het burgerlijk recht de rechter mag bevelen dat de verplichting om 'geen nadeel toe te brengen' in natura wordt uitgevoerd en dat daarvoor 'alle werken worden gedaan in een gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichting, die niet strijdig zijn met diewelke door de administratieve overheid in het algemeen belang werden voorgeschreven en die het bestaan zelf van de inrichting niet in het gedrang brengen'.⁷⁴
49. Verzoekers zijn van mening dat het in deze procedure gaat over een actuele fout en belangenkrenking, die zowel huidige schade als toekomstig schade met zich meebrengt. Beide soorten schade werd voorheen reeds uiteengezet en aangetoond. De vorderingen van verzoekers zijn bijgevolg verantwoord: het opleggen van een rechterlijk bevel om de uitstoot van broeikasgassen te beperken moet tegelijk beschouwd worden als het herstel in natura van de actuele schade àls het opleggen van een preventieve maatregel om toekomstige schade te vermijden.
50. Mocht Uw rechtbank echter oordelen dat ofwel
- (i) gedaagden nog geen actuele fout begaan, maar dit slechts in de toekomst het geval zou zijn, bijvoorbeeld wanneer gedaagden tegen 2020 niet de broeikasgassen met 40% gereduceerd zou hebben
 - (ii) er nog geen sprake is van actuele schade maar slechts toekomstige schade
 - (iii) er slechts een dreiging op een toekomstige fout en/of toekomstige schade is,

moet geconcludeerd worden dat niets de rechter weerhoudt om alsnog preventieve maatregelen op te leggen.

⁶⁹ Cass. 26 juni 1980, *Pas.* 1980, I, 1342, RW 1980-81, 1661, concl. Advocaat-Generaal VELLU.

⁷⁰ H. BOCKEN, "Herstel in natura en rechterlijk bevel of verbod. Nog enkele bedenkingen bij het cassatie-arrest van 26 juni 1980", in *Liber Amicorum Jan Ronse*, Brussel, Story-Scientia, 1986, 504-506.

⁷¹ J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling*, Gent, Story-Scientia, 1984, 95, nr. 122. RONSE wordt hierin gevolgd door BOCKEN.

⁷² *Ibid.*

⁷³ Cass. 4 maart 2003, nrs. C030346N en C030448N, www.juridat.be.

⁷⁴ Cass. 27 april 1962, *Pas.* 1961-62, 938; Cass. 27 november 1974, *Arr. Cass.* 1975, 370.

51. Bovendien is de rechter niet gebonden door de strikte vereisten van schade en oorzakelijk verband en causaliteit uit het burgerlijk aansprakelijkheidsrecht als zij tot een schending van mensenrechten zou besluiten.

3 De nalatigheid van gedaagden schendt het recht

3.1 Schending van mensenrechten

3.1.1 Recht op leven (art. 2 EVRM)

52. In artikel 2 van het EVRM wordt het recht op leven beschermd. Het EHRM erkende dat uit artikel 2 EVRM ook positieve verplichtingen voortvloeien voor staten om het leven van personen onder hun rechtsmacht te beschermen.⁷⁵ In de zaak *Öneryildiz t. Turkije* maakt het Hof in bredere zin duidelijk dat deze positieve verplichtingen gelden ten aanzien van alle mogelijke levensbedreigende risico's, inclusief milieurisico's.⁷⁶ In de *Budayeva*-uitspraak is voorts overwogen dat de positieve verplichting om het leven van burgers binnen de jurisdictie te beschermen ziet op: "elke activiteit, zowel publiek als niet publiek, in dewelke het recht op leven op het spel kan staan".⁷⁷
53. Uit deze jurisprudentie kan afgeleid worden dat de overheid alle maatregelen moet nemen die gelet op de haar toekomende bevoegdheden redelijkerwijs kunnen worden geleverd, om te voorkomen dat een reële en directe levensbedreiging waarvan zij op de hoogte is of zou behoren te zijn, zich verwezenlijkt. Daarbij maakt het niet uit of het gaat om (milieu)bedreigingen veroorzaakt door overheidsdiensten of door derden.
54. De staat is niet ontlast van haar positieve verplichting wanneer niet exact voorspeld kan worden wanneer een natuurramp zal plaatsvinden.⁷⁸ In de context van natuurlijke rampen en noodhulp hangt de draagwijdte van de positieve verplichtingen van een Staat in het bijzonder af van de oorsprong van de bedreiging en de mate waarin een risico vatbaar is voor mitigatie (matiging).⁷⁹
55. Deze laatste overweging is heel belangrijk voor deze procedure. Niettegenstaande de 'natuur' bepaalde schade zal veroorzaken via bijvoorbeeld extreme weersfenomenen, is de **oorzaak** van deze abnormaal frequent wordende extreme weersfenomenen te vinden in de uitstoot van broeikasgassen door **menselijke activiteiten**. Deze antropogene oorzaak is inderdaad vatbaar voor mitigatie door het vermindern van uitstoot van broeikasgassen. Zonder uitstootvermindering zullen het aantal en de intensiteit van *abnormale, onnatuurlijke* weersfenomenen niet afnemen. Het is dan ook hierin dat verzoekers de positieve verplichting van gedaagden zien in het licht van artikel 2 EVRM.

⁷⁵ EHRM 9 juni 1998, L.C.B. t. Verenigd Koninkrijk, § 36.

⁷⁶ EHRM 18 juni 2002, *Öneryildiz t. Turkije*, § 59-94.

⁷⁷ EHRM 20 maart 2008, *Budayeva t. Rusland*, § 130.

⁷⁸ EHRM 20 maart 2008, *Budayeva t. Rusland*, § 149-152.

⁷⁹ EHRM 20 maart 2008, *Budayeva t. Rusland*, § 137.

56. Verder volgt uit artikel 2 EVRM de verplichting om burgers te informeren over (potentieel) gevaarlijke situaties.⁸⁰

3.1.2 Artikel 8 EVRM, artikel 7bis GW, artikel 22 en 23 GW

Wisselwerking tussen artikel 8 EVRM en de Grondwet

57. Artikel 8 EVRM beschermt het recht op eerbiediging van privéleven, familie- en gezinsleven, woning en correspondentie. De bescherming die het Europees Hof voor de Rechten van de Mens toekent onder dit artikel is zeer ruim en behelst verschillende aspecten, zoals onder andere een gezonde omgeving en bescherming van de gezondheid. De verschillende aspecten die onder dit ene EVRM-artikel vallen, worden in de Belgische rechtsorde beschermd door meerdere bepalingen, namelijk (i) het recht op eerbiediging van het privé- en gezinsleven in de strikte zin (beschermd in art. 22 GW), maar ook (ii) het recht op bescherming van de gezondheid (art. 23, 2° GW) en (iii) het recht op bescherming van een gezond leefmilieu (art. 23, 4° GW).
58. Artikel 22 GW moet geïnterpreteerd worden in het licht van het analoge grondrecht dat door artikel 8 EVRM wordt gewaarborgd, zodat beide grondrechten dezelfde lading dekken.⁸¹ Bovendien lijkt er geen reden te zijn om artikel 23 GW dezelfde werking te ontzeggen.⁸² In een aantal Belgische vonnissen en arresten werd al uitdrukkelijk een subjectief recht op bescherming van een gezond leefmilieu erkend.⁸³ Daarnaast aanvaardde het hof van beroep te Brussel de combinatie van artikel 23, 2° GW (recht op bescherming van de gezondheid) en artikel 8 EVRM, in het kader van de verhoging van het aantal dag- en nachtvluchten boven een bepaald woongebied.⁸⁴ Meer nog, gedaagden dienen bij hun beleid rekening te houden met artikel 7bis GW (streven naar een duurzame ontwikkeling bij het uitoefenen van de respectieve bevoegdheden). Dit houdt onmiskenbaar ook verband met het recht op een gezond leefmilieu.
59. Er kan bijgevolg geen twijfel bestaan dat de rechter bevoegd is om het gedrag van gedaagden te toetsen aan zowel artikel 8 EVRM als aan artikel 7bis, 22 en 23 (2° en 4°) GW. Hierna gaan verzoekers voornamelijk in op artikel 8 EVRM, dat zoals gezegd ook kan dienen om de Belgische grondwet te interpreteren.

Positieve plicht tot maatregelen, ook bij verhoogd risico

60. Het EHRM heeft in de zaak *López Ostra t. Spanje* uit artikel 8 EVRM de positieve verplichting van staten afgeleid om burgers te beschermen tegen de gevolgen van

⁸⁰ EHRM 20 maart 2008, *Budayeva t. Rusland*, § 132.

⁸¹ *Parl.St.* Kamer 1993-94, 997/5, 2; Zie bijv. Arbitragehof 30 april 2003, nr. 2003/50, B.8.3; Arbitragehof 30 april 2003, nr. 2003/51, B.4.5; Arbitragehof 2 juli 2003, nr. 2003/94, B.27.4; Arbitragehof 26 november 2003, nr. 2003/151, B.15.4.

⁸² Arbitragehof 1 juni 2005, nr. 101/2005, B.2.4-B.5. Het Arbitragehof besloot om niet meer de schending van artikel 23 GW te onderzoeken, omdat de reeds tot een schending van artikel 22 GW in combinatie met artikel 8 EVRM werd besloten.

⁸³ Luik 29 januari 1998, *JLMB* 1998, 470; Brussel 15 januari 1998, *JLMB* 1998, 268; Voorz. Rb. Verviers 11 juli 1996, *JLMB* 1996, 1094; Voorz. Rb. Namen, 31 juli 2000, *JLMB* 2000, 1225.

⁸⁴ Brussel 10 juni 2003, A.R. 2003/KR/44, *RABG* 2004, 63, § 43-44. Alhoewel dit arrest vernietigd werd door het arrest van het Hof van Cassatie van 4 maart 2004, gingen de cassatiemiddelen niet over artikel 8 EVRM en artikel 23, 2° GW.

milieuvervuiling, ook als deze niet levensbedreigend is.⁸⁵ De positieve verplichting voor de Staat geldt ook wanneer het gevaar van niet-statelijke activiteiten afkomstig is, zoals bedrijven en medeburgers veroorzaakt wordt.⁸⁶

61. Uit de uitspraken inzake *Tatar t. Roemenië*⁸⁷, *Storck t. Duitsland*⁸⁸ en *Oneryildiz t. Turkije*⁸⁹ volgt dat reeds bij een verhoogd risico op inbreuk van het recht op leven of het recht op eerbiediging van het privéleven, de verplichting tot het nemen van maatregelen ontstaat. De positieve verplichting van de Staat wordt dus niet aangetast bij wetenschappelijke onzekerheid en indien de schade nog niet is ontstaan.⁹⁰ De uitspraak inzake *Tatar* verwees zelfs expliciet naar het voorzorgsbeginsel. De link tussen het voorzorgsbeginsel en artikel 23 GW wordt evenzeer bevestigd door de Raad van State, die het voorzorgsbeginsel beschouwt als deel uitmakend van het grondwettelijk recht op een gezond leefmilieu.⁹¹
62. Het moet goed voor ogen gehouden worden dat in de context van het klimaat, de Staat als enige de macht heeft om de bescherming die verzoekers verlangen, te bieden. Indien zij gedaagden daarop niet zouden kunnen aanspreken, zou dat betekenen dat geen effectieve rechtsbescherming bestaat voor de bescherming van hun door artikel 2 en artikel 8 EVRM gewaarborgde belangen. Dat zou dan weer in strijd zijn met artikel 13 EVRM (zie eis in ondergeschikte orde).

Daadwerkelijke maatregelen met resultaat

63. Pogingen van een Staat tot reductie van een schending zijn onvoldoende, de maatregelen moeten ook daadwerkelijk een voldoende resultaat opleveren.⁹²
64. Voor de huidige 'pogingen' van gedaagden tot klimaataanpak geldt dat deze onvoldoende zijn en niet het resultaat zullen opleveren dat van gedaagden geëist mag worden. Alleen als gedaagden hun proportionele bijdrage in de aanpak van het

⁸⁵ EHRM 9 december 1994, *Lopez-Ostra t. Spanje*, § 51. Bevestigd in EHRM 27 januari 2009, *Tatar t. Roemenië*, § 88 en EHRM 10 januari 2012, *Di Sarno t. Italië*, § 109.

⁸⁶ Zie EHRM 9 december 1994, *Lopez-Ostra t. Spanje*; EHRM 27 januari 2009, *Tatar t. Roemenië*, § 87; N. DE SADELEER, "Droits fondamentaux et protection de l'environnement dans l'ordre juridique de l'UE et dans la CEDH", *REDC* 2011, 38.

⁸⁷ EHRM 27 januari 2009, *Tatar t. Roemenië*, § 107: "malgré l'absence d'une probabilité causale en l'espèce, l'existence d'un risque sérieux et substantiel pour la santé et pour le bien-être des requérants faisait peser sur l'État l'obligation positive d'adopter des mesures raisonnables et adéquates capables à protéger les droits des intéressés au respect de leur vie privée et leur domicile et, plus généralement, à la jouissance d'un environnement sain et protégé."

Vrij vertaald: "ondanks de afwezigheid van een causale waarschijnlijkheid in dit geval, het bestaan van een serieus en substantieel risico voor de gezondheid en het welzijn van de verzoekers een positieve verplichting meebracht voor de staat om redelijke en adequate maatregelen te nemen die het mogelijk maakten om de rechten te beschermen van de belanghebbenden op respect voor hun privéleven en hun woning en, meer algemeen, op het genot van een gezond en veilig milieu."

⁸⁸ EHRM 16 juni 2005, *Storck t. Duitsland*.

⁸⁹ EHRM 30 november 2004, *Oneryildiz t. Turkije*.

⁹⁰ EHRM 10 januari 2012, *Di Sarno t. Italië*, § 108. Het Hof aanvaardde een schending terwijl de verzoekers nog niet effectief gezondheidsgevolgen ondervonden van de afvalsituatie en terwijl het causaal verband met bepaalde ziektes, zoals kanker of deformaties, ook niet afdoende vastgesteld was in wetenschappelijke onderzoeken.

⁹¹ RvS 10 april 2003, nr. 118.214, *Mobistar*; "Hoewel het voorzorgsbeginsel niet uitdrukkelijk is ingeschreven in een wettekst die uitgaat van het Waalse Gewest, belet dit niet dat elk risico voor aantasting van het recht op de bescherming van de gezondheid en van het recht op een gezond leefmilieu, beschermd door art. 23, derde lid, 2° et 3° GW, in aanmerking moet worden genomen bij het onderzoek [...]".

⁹² EHRM 9 november 2010, *Dees t. Hongarije*.

mondiale klimaatprobleem leveren door middel van de noodzakelijke emissiereductie, kan het vereiste resultaat geboekt worden.

Onttrekkingsmogelijkheden

65. Het EHRM hecht belang aan de vraag of er realistische mogelijkheden zijn voor een klager om zich te onttrekken aan de vervuiling door bijvoorbeeld te verhuizen naar een milieuvriendelijker gebied. Zo niet, dan heeft de Staat een verdergaande beschermingsplicht.⁹³
66. Ook verzoekers hebben geen andere keuze dan het gevaar van (gevaarlijke) klimaatverandering en de gepaard gaande (mensenrechten)schending te ondergaan, althans indien gedaagden nalatig blijven om hun verantwoordelijkheid te nemen in de aanpak van klimaatverandering.

'Collectieve actievordering' tegen een algemene situatie is geen beletsel

67. Het feit dat klagers bij het EHRM opkomen tegen een situatie die de gehele populatie van een land of een regio raakt, zoals verzoekers thans, is voor het EHRM geen beletsel om aan te nemen dat een individuele klager individualiseerbare schade lijdt of individualiseerbaar gevaar loopt.⁹⁴

Algemeen risico op een termijn van decennia

68. In de zaak *Taskin t. Turkije* heeft het EHRM beslist dat een algemeen erkend (en dus voorzienbaar) gezondheidsrisico voldoende is voor een beroep op artikel 8 EVRM, ook indien het gevaar zich pas op een termijn van decennia zal voordoen.⁹⁵ Volgens het EHRM is het voldoende dat een duidelijke link wordt gelegd tussen gevaarlijke effecten enerzijds en het feit dat klagers daaraan waarschijnlijk in de toekomst worden blootgesteld anderzijds.

Conclusies over de positieve verplichting voor deze procedure

69. De zaak van verzoekers tegen gedaagden wijkt niet af van de hierboven besproken zaken. Het overmatig uitstoten van broeikasgassen stelt verzoekers bloot aan ernstige risico's voor hun gezondheid en gezins- en privéleven. Het gebrek aan maatregelen van gedaagden om hun solidaire verantwoordelijkheid te nemen in de bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering leidt daarom tot mensenrechtenschending in België. Het belang van verzoekers om daartegen op te komen is bijgevolg ook voldoende individualiseerbaar. Ook hun kinderen zullen ernstige effecten voelen binnen enkele decennia, wat zich zal laten voelen in het gezins- en privéleven van verzoekers.

3.2 Schending van het preventiebeginsel

⁹³ EHRM 9 juni 2005, *Fadayeva t. Rusland*.

⁹⁴ EHRM 10 januari 2012, *Di Sarno t. Italië*.

⁹⁵ EHRM 10 november 2004, *Taskin t. Turkije*.

Definitie

70. Het preventiebeginsel is van toepassing om risico's af te wenden waarvoor de oorzaak-en-effect verhouding al gekend is, i.e. waarover wetenschappelijke zekerheid bestaat (vb. nucleaire straling bij een kernongeval).⁹⁶ De ratio van het preventiebeginsel is ingegeven precies door fenomenen die een onomkeerbare schade met zich kunnen meebrengen, of een schade die zeer sluipend of diffuus is of wanneer het herstel extreem duur is.⁹⁷ Het beginsel verbiedt niet elke grensoverschrijdende schade: er moet sprake zijn van 'significante' schade.⁹⁸
71. De toepasselijkheid van het preventiebeginsel op klimaatverandering staat als een paal boven water. Omtrent het feit dat klimaatverandering veroorzaakt wordt door menselijke activiteiten, bestaat geen twijfel meer.⁹⁹ Bijgevolg is het preventiebeginsel van toepassing.
72. Het preventiebeginsel verschijnt in talloze verdragen,¹⁰⁰ waaronder het VN Klimaatverdrag.¹⁰¹ In het Europees recht is het preventiebeginsel opgenomen in artikel 191 lid 2 VWEU.
73. In het Belgisch recht heeft het preventiebeginsel een onbetwistbare juridische status gekregen. Het is erkend in verschillende wetgevende teksten,¹⁰² waardoor dit een

⁹⁶ N. DE SADELEER, *Environmental principles: from political slogans to legal rules*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 75.

⁹⁷ N. DE SADELEER, *Environmental principles: from political slogans to legal rules*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 61.

⁹⁸ IGH, *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, Judgement (20 April 2010), *ICJ Reports* 2010 1, 38, § 101; N. DE SADELEER, *Environmental principles: from political slogans to legal rules*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 67 en 80: De significantie van de schade hangt af van de waarschijnlijkheid dat een risico zich zal realiseren, maar ook van de omvang van de schade die veroorzaakt kan worden.

⁹⁹ Zelfs erkend door de wetenschappelijke adviseur van president Bush (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/6994760.stm>, geraadpleegd op 10.03.2015), evenals door Bush zelf (www.theguardian.com/environment/2005/jul/06/usnews.development, geraadpleegd op 10.02.2015)

¹⁰⁰ Verdrag van 22 mei 1992 inzake biologische diversiteit, in werking 29 december 1993, art.3; Verdrag van 21 mei 1997 inzake het recht betreffende het gebruik van internationale waterlopen anders dan voor scheepvaart, nog niet in werking, art. 7; Verdrag van 17 juni 1994 ter bestrijding van woestijnvorming in de landen die te kampen hebben met ernstige droogte, preambule; Verdrag van 22 mei 2001 inzake persistente organische verontreinigende stoffen, preambule; Internationale overeenkomst van 27 januari 2006 inzake tropisch hout, preambule.

¹⁰¹ VN Klimaatverdrag, preambule, overweging 8; "Recalling also that States have, in accordance with the Charter of the United Nations and the principles of international law, the sovereign right to exploit their own resources pursuant to their own environmental and developmental policies, and the responsibility to ensure that activities within their jurisdiction or control do not cause damage to the environment of other States or of areas beyond the limits of national jurisdiction"

Vertaald: "Herinnerend ook dat Staten, overeenkomstig het Charter van de Verenigde Naties en de principes van internationaal recht, het soeverein recht hebben om hun grondstoffen te exploiteren volgens hun eigen milieu- en ontwikkelingsbeleid, en de verantwoordelijkheid om te zorgen dat activiteiten binnen hun jurisdictie of controle geen schade veroorzaken aan het milieu van andere staten of aan gebieden buiten hun nationale jurisdictie."

¹⁰² - Art. D.1 Waalse Milieucode van 27 mei 2004, BS 9 juli 2004: "Het milieubeleid van het Gewest berust op het principe van preventief handelen, volgens hetwelk schade moet worden vermeden eerder dan ze te moeten herstellen."

- Art. 1.2.1 § 2 Vlaams Decreet van 5 april 1995 houdende algemene bepalingen inzake milieubeleid, BS 3 juni 1995: "Op basis van een afweging van de verschillende maatschappelijke activiteiten streeft het milieubeleid naar een hoog beschermingsniveau. Het berust onder meer op het voorzorgsbeginsel en het beginsel van preventief handelen, het beginsel dat milieuaantastingen bij voorrang aan de bron dienen te worden bestreden, het standstill-beginsel en het beginsel dat de vervuiler betaalt."

- Federaal bijvoorbeld opgenomen in art. 4, § 1 van de wet van 20 januari 1999 ter bescherming van het mariene milieu in de zeegebieden onder de rechtsbevoegdheid van België, BS 12 maart 1999:

"De gebruikers van de zeegebieden en de overheid zullen bij het uitvoeren van hun activiteiten in de zeegebieden rekening houden met het beginsel van het preventief handelen, het voorzorgsbeginsel, het beginsel van het duurzaam beheer, het beginsel dat de vervuiler betaalt en het herstellbeginsel."

norm met juridische draagwijdte geworden is. Evenzeer werd de toepassing al bevestigd in rechtspraak.¹⁰³ Verzoekers verwijzen in het bijzonder naar de uitspraak van het hof van beroep te Gent, waarin het hof puur op grond van het preventie- en voorzorgsbeginsel (**als autonome toetsingsgronden**) bevelen had om een afvalverbrandingsoven twee jaar vroeger te sluiten dan gepland.¹⁰⁴

Gevolgen

74. Het preventiebeginsel stelt buiten twijfel dat op gedaagden een rechtsplicht rust om te voorkomen dat emissies vanaf hun grondgebied 'significante' schade veroorzaken aan de omgeving waarin verzoekers wonen, werken en leven. De rechtsplicht opgelegd door het preventiebeginsel strekt tot het nemen van effectieve en proportionele¹⁰⁵ maatregelen. De proportionaliteit moet bij klimaatverandering streng beoordeeld worden, omdat omvang van de gecreëerde risico's nefast kan zijn voor verzoekers.
75. Een ander gevolg van het preventiebeginsel is dat het de kern van een verplichting, zoals de zorgvuldigheidsplicht, versterkt.¹⁰⁶ Het is met andere woorden uitermate geschikt om mee inkleuring te geven aan de zorgvuldigheidsnorm in deze zaak.

3.3 Schending van het voorzorgsbeginsel

Definitie

76. Het voorzorgsbeginsel houdt in dat wanneer er wetenschappelijke onzekerheid bestaat over het bestaan of de draagwijdte van een bepaald risico dat ernstige en onomkeerbare schade kan meebrengen, deze onzekerheid niet als argument aangewend mag worden voor het uitstellen van beschermende maatregelen.¹⁰⁷ Een voorbeeld van een onzeker risico is de schadelijkheid van gsm-masten voor de mens, die tot nu toe nog niet bewezen werd. Op grond van het voorzorgsbeginsel zijn de bevoegde autoriteiten "verplicht passende maatregelen te nemen om een aantal potentiële gevaren voor de volksgezondheid, de veiligheid en het milieu te voorkomen, waarbij aan de vereisten in verband met de bescherming van deze belangen voorrang moet worden verleend boven economische belangen".¹⁰⁸

¹⁰³ Vb. aanvaard in Vz. Rb. Antwerpen 2 februari 1999, maar hervormd in Antwerpen 11 oktober 1999, *TMR* 1999, 228-230.

¹⁰⁴ Gent 26 juni 2001 en 20 november 2001, *AJT* 2001-02, 828.

¹⁰⁵ N. DE SADELEER, *Environmental principles: from political slogans to legal rules*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 80.

¹⁰⁶ N. DE SADELEER, *Environmental principles: from political slogans to legal rules*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 64.

¹⁰⁷ E. DELAUNOY, "Het voorzorgsbeginsel in het milieurecht", *Cah.Jur.* 2011, 47; B. DUBUISSON, "Regards croisés sur le principe de précaution", *Amén.* 2000, n° spécial, 17; E. LARMUSEAU, "Het voorzorgsbeginsel geïntroduceerd in de Belgische rechtspraak: zoveel hoofden, zoveel zinnen", *TMR* 2000, 26; M. HARITZ, "Liability with and liability from the precautionary principle in climate change cases" in M. FAURE en M. PEETERS, (eds.), *Climate Change Liability*, Cheltenham, Edward Elgar, 2011, 20.

¹⁰⁸ HvJ, samengevoegde zaken T-74/00, T-76/00, T-83/00, T-84/00, T-85/00, T-132/00, T-137/00 and T-141/00, *Artegodan t. Commissie*, [2002] ECR II-04945, § 184.

77. Het voorzorgsbeginsel werd in klimaatcontext verwoord in artikel 3 van het VN Klimaatverdrag.¹⁰⁹ In het Europees recht is het voorzorgsbeginsel daarnaast opgenomen in artikel 191 lid 2 VWEU. Het werd door het Hof van Justitie verklaard als een autonoom algemeen beginsel van het Unierecht.¹¹⁰ Zeer opvallend is dat het EHRM in de context van artikel 8 EVRM expliciet verwezen heeft naar het voorzorgsbeginsel in artikel 174 EG (nu 191 VWEU).¹¹¹ Hierdoor erkent het Hof dat Staten rekening moeten houden met dit beginsel op vlak van mensenrechten.
78. Net zoals het preventiebeginsel, heeft het voorzorgsbeginsel een levendige juridische status in het Belgisch recht. Het is opgenomen in verschillende wetteksten en decreten. Zo bepalen zowel een Vlaams Decreet als Waals decreet dat het milieubeleid mede rust of op of geïnspireerd wordt door het voorzorgsbeginsel.¹¹² Hierdoor krijgt het voorzorgsbeginsel een juridische draagwijdte en vormt het een basis voor toetsing van het optreden van de overheid.¹¹³ De Raad van State gebruikt het al sedert lang in haar rechtspraak.^{114,115} Ook de gewone rechtbanken en hoven hebben de toepassing van het beginsel al aanvaard.¹¹⁶ Verzoekers verwijzen in het bijzonder naar de reeds vermelde uitspraak van het hof van beroep te Gent, dat het preventie- en voorzorgsbeginsel als een autonome rechtsgrond aanvaard heeft.¹¹⁷
79. In deze procedure is het voorzorgsbeginsel van uitermate belang, met name wat betreft de mogelijke gevolgen van klimaatverandering. Alhoewel het bestaan zelf van

¹⁰⁹ "Daar waar er dreigingen zijn op ernstige of onomkeerbare schade, zal het gebrek aan volle wetenschappelijke zekerheid niet gebruikt worden als een reden om zulke maatregelen uit te stellen, in acht genomen dat beleid en maatregelen voor het omgaan met klimaatverandering kostefficiënt moeten zijn om globale voordelen te verzekeren aan de laagst mogelijke kost."

¹¹⁰ HvJ, samengevoegde zaken T-74/00, T-76/00, T-83/00, T-84/00, T-85/00, T-132/00, T-137/00 and T-141/00, *Artegodan t. Commissie*, [2002] ECR II-04945, § 184.

¹¹¹ EHRM 27 januari 2009, *Tatar t. Roemenië*, § 109; EHRM 10 januari 2012, *Di Sarno t. Italië*, § 75: "Op grond van het voorzorgsbeginsel dat is neergelegd in artikel 174 van het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap, kan het gebrek aan zekerheid in verband met beschikbare wetenschappelijke en technische gegevens de lidstaten niet rechtvaardigen om het nemen van effectieve en proportionele maatregelen uit te stellen om een risico op ernstige en onomkeerbare schade aan het milieu te vermijden."

¹¹² - Art. D.3 Waalse Milieucode van 27 mei 2004, BS 9 juli 2004:

"Het milieubeleid van het Gewest wordt ook geïnspireerd door volgende drie principes:

1° het voorzorgsprincipe, volgens hetwelk de afwezigheid van wetenschappelijke zekerheid niet het aannemen van effectief en proportionele maatregelen mag uitstellen die erop gericht zijn om het risico op ernstige en onomkeerbare schade aan het milieu te voorkomen aan een kost die sociaal en economisch aanvaardbaar is."

- Art. 1.2.1 § 2 Vlaams Decreet van 5 april 1995 houdende algemene bepalingen inzake milieubeleid, BS 3 juni 1995:

"Op basis van een afweging van de verschillende maatschappelijke activiteiten streeft het milieubeleid naar een hoog beschermingsniveau. Het berust onder meer op het voorzorgsbeginsel en het beginsel van preventief handelen, het beginsel dat milieuaantastingen bij voorrang aan de bron dienen te worden bestreden, het standstill-beginsel en het beginsel dat de vervuiler betaalt."

- Federaal bijvoorbeeld opgenomen in art. 4, § 1 van de wet van 20 januari 1999 ter bescherming van het mariene milieu in de zeegebieden onder de rechtsbevoegdheid van België, BS 12 maart 1999:

"De gebruikers van de zeegebieden en de overheid zullen bij het uitvoeren van hun activiteiten in de zeegebieden rekening houden met het beginsel van het preventief handelen, het voorzorgsbeginsel, het beginsel van het duurzaam beheer, het beginsel dat de vervuiler betaalt en het herstelbeginsel."

¹¹³ E. LARMUSEAU, "Het voorzorgsbeginsel geïntroduceerd in de Belgische rechtspraak: zoveel hoofden, zoveel zinnen", *TMR* 2000, 25.

¹¹⁴ Besproken door E. DELAUNOY, "Het voorzorgsbeginsel in het milieurecht", *Cah.Jur.* 2011, 47-56.

¹¹⁵ Vb. RvS 17 december 1992, nr. 41.398; RvS 31 oktober 1996, nr. 62.894; RvS 20 augustus 1999, nr. 82.130; RvS 23 juli 2002, nr. 109508. Soms wordt het voorzorgsbeginsel toegepast via omweg van het grondwettelijk gewaarborgd recht op de bescherming van een gezond leefmilieu. Zie E. DELAUNOY, "Het voorzorgsbeginsel in het milieurecht", *Cah.Jur.* 2011, 52.

¹¹⁶ Vb. Rb. Brugge 4 februari 2002, *TMR* 2002, 533; aanvaard in Vz. Rb. Antwerpen 2 februari 1999, maar hervormd in Antwerpen 11 oktober 1999, *TMR* 1999, 228-230. Het hof van beroep heeft echter niet de toepassing van het voorzorgsbeginsel op zich verworpen, maar stelde dat de overheid hieraan voldaan had; Vred. Oostende 29 juni 2000, *AJT* 2000-01, 197.

¹¹⁷ Gent 26 juni 2001 en 20 november 2001, *AJT* 2001-02, 828.

antropogene klimaatopwarming onomstotelijk vaststaat, kunnen niet alle gevolgen met dezelfde mate van zekerheid worden ingeschat.

Gevolgen

80. Uit het voorzorgsbeginsel volgt een omkering van de bewijslast, waardoor wetenschappelijke twijfel speelt in het voordeel van het milieu.¹¹⁸ Het is dus aan gedaagden om aan te tonen dat uitstel van maatregelen geen schadelijke gevolgen heeft of ernstige onomkeerbare risico's met zich meebrengt.
81. Het voorzorgsbeginsel versterkt ook de vereiste zorgvuldigheidsplicht in het aansprakelijkheidsrecht, waardoor gemakkelijker besloten kan worden tot nalatigheid en dus fout.¹¹⁹ HARITZ benadrukt dat het voorzorgsbeginsel een juridisch werktuig is dat de zekerheidsvereisten in het traditioneel aansprakelijkheidsrecht vervangt met voldoende gegronde waarschijnlijkheden.¹²⁰
82. Verzoekers zijn overtuigd dat gedaagden het voorzorgsbeginsel schenden. De Vlaamse overheid erkende bijvoorbeeld uitdrukkelijk dat het voorzorgsprincipe vereist dat ontwikkelde landen hun uitstoot moeten verminderen met 25% tot 40% in 2020 en 80% tot 95% in 2050 (t.o.v. 1990): "het voorzorgsprincipe, wat inhoudt dat voor de groep van ontwikkelde landen reductiedoelstellingen nodig zijn van 25% tot 40% in 2020 ten opzichte van 1990 en ten minste 80% tot 95% in 2050 ten opzichte van 1990, [...]";¹²¹ Zij kan daarom onmogelijk de toepassing van het voorzorgsbeginsel ontkennen.
83. Voor verzoekers kan het werkelijk niet meer duidelijker en is het onbegrijpelijk dat gedaagden hun beleid niet afstemmen op wat zij zelf als noodzakelijk beschouwen. Verzoekers ontkennen niet dat gedaagden wel bepaalde voorzorgsmaatregelen nemen om de uitstoot van CO₂ te beperken, maar deze zijn onvoldoende. De omvang van de risico's van gevaarlijke klimaatverandering verantwoordt dat even belangrijke voorzorgsmaatregelen worden genomen. Het kostenplaatje van uitgestelde actie zal immers een veelvoud zijn van het nemen van dergelijke maatregelen vandaag. Beide voormelde elementen duiden erop dat de vorderingen van verzoekers proportioneel zijn in het licht van het gevaar.

3.4 De nalatigheid van gedaagden vormt een onrechtmatige daad

3.4.1 Schending van de zorgvuldigheidsnorm

84. Met het huidig beleid en het ritme van de huidige reducties, stevent de maatschappij waarin verzoekers leven nog steeds af op een zeer gevaarlijke klimaatverandering.

¹¹⁸ L. LAVRYSEN en P. DE SMEDT, "Over het succes van mobieltjes en de emancipatie van het voorzorgsbeginsel", *TMR* 2002, 483; M. HARITZ, "Liability with and liability from the precautionary principle in climate change cases" in M. FAURE en M. PEETERS, (eds.), *Climate Change Liability*, Cheltenham, Edward Elgar, 2011, 25.

¹¹⁹ M. HARITZ, "Liability with and liability from the precautionary principle in climate change cases" in M. FAURE en M. PEETERS, (eds.), *Climate Change Liability*, Cheltenham, Edward Elgar, 2011, 23.

¹²⁰ M. HARITZ, "Liability with and liability from the precautionary principle in climate change cases" in M. FAURE en M. PEETERS, (eds.), *Climate Change Liability*, Cheltenham, Edward Elgar, 2011, 31.

¹²¹ *Parl.St.* VI. Parl. 2009-10, 282/3, Resolutie van 9 december 2009 van het Vlaams Parlement betreffende het nieuwe klimaatverdrag van Kopenhagen, 2, 8°.

Zoals hoger uitgelegd, zijn de Belgische doelstellingen en het beleid ontoereikend in het licht van de wetenschappelijke basis die men zelf heeft vastgesteld als zijnde noodzakelijk: te weten een twee graden grens, een reductie in 2020 van 25-40% en van 80-95% in 2050.

85. Deze houding kan niet anders geïnterpreteerd worden dan een bewuste nalatigheid vanwege gedaagden om de nodige maatregelen te realiseren. Het nalaten om alle nodige maatregelen te nemen om de verwezenlijking van gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, is niet wat een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid zou doen.
86. Het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering kan beschouwd worden als een gedragsnorm van een normaal vooruitziend en zorgvuldige overheid om volgende redenen.
87. Vooreerst is er internationale politieke consensus (gebaseerd op de wetenschappelijke inzichten van het IPCC) dat de tweegradendoelstelling noodzakelijk is om een gevaarlijke situatie te vermijden (zie de hoger besproken Cancun Agreements). De overweldigende consensus is in de ogen van verzoekers het beste bewijs. Toch wordt dit bijkomend versterkt door andere bronnen.
88. De Milieu- en Natuurraad Vlaanderen pleit al sinds 2009 om de maximale temperatuurstijging van 2°C als wettelijk doel te verankeren.¹²² Verzoekers beklemtonen dat het Waalse Gewest dit inderdaad (gedeeltelijk) bekrachtigd heeft in artikel 4 van het Waals Decreet 'Klimaat': daarin werden reductiedoelstellingen vastgelegd van 30% tegen 2020 en 80-95% tegen 2050.¹²³ Hieruit volgen twee belangrijke overwegingen. Ten eerste erkent de Waalse overheid hierdoor dat de Europese doelstelling en de Kyoto-doelstelling onvoldoende zijn. Ten tweede vindt zij het anderzijds perfect mogelijk op zichzelf het nodige te doen, zonder daarvoor te moeten wachten op de EU. Verzoekers moedigen absoluut aan dat de Waalse overheid zichzelf een strengere doelstelling voorhoudt dan nodig is volgens de EU, maar vindt deze nog steeds onvoldoende.
89. Milieurapport besloot in 2009 dat de huidige traditionele beleidsinstrumenten onvoldoende zijn om de overgang naar een duurzame koolstofarme economie in gang te zetten en te versnellen.¹²⁴

¹²² Milieu- en Natuurraad Vlaanderen, Advies van 26 november 2009 over de klimaatop Kopenhagen, www.minaraad.be, 19.

¹²³ "Art. 4. Le présent décret a pour objectifs la réduction des émissions de gaz à effet de serre de :

1° 30 pour cent d'équivalents CO₂ par rapport à la quantité de l'année de référence d'ici 2020;

2° 80 à 95 pour cent d'équivalents CO₂ par rapport à la quantité de l'année de référence d'ici 2050.

Le Gouvernement fixe, au plus tard le 31 décembre 2020, le pourcentage de réduction des émissions à atteindre pour 2050 en fonction des obligations internationales ou européennes. A défaut, le pourcentage à atteindre est de 95 pour cent."

Vertaald: "Art. 4. Huidig decreet heeft als doelstellingen de reductie van broeikasgassen met:

1° 30 percent CO₂-equivalent in vergelijking met de hoeveelheid van het referentiejaar tegen 2020;

2° 80 à 95 percent CO₂-equivalent in vergelijking met de hoeveelheid van het referentiejaar tegen 2050;

De regering legt, ten laatste op 31 december 2020, het percentage van emissiereductie vast te bereiken voor 2050 in functie van de internationale en Europese verplichtingen. Bij gebreke hieraan is het te bereiken percentage 95 procent."

¹²⁴ Milieurapport Vlaanderen, *Milieuverkenning 2030*, November 2009, 370.

“om transities bewust te versnellen en in de richting van duurzaamheid te sturen, is de rol van de overheid wel cruciaal. Als de maatschappij het erover eens is dat transities noodzakelijk zijn, mag van de overheid verwacht worden dat ze de kennis en capaciteit mobiliseert om inhoudelijk en procesmatig leiderschap te tonen.”¹²⁵

90. Ook de Vlaamse overheid beseft al sinds 2009 zeer goed dat de huidige reductiedoelstellingen onvoldoende zijn:

“11° het feit dat het totaal van de reductiepercentages van broeikasgassen die door de Annex I-landen naar voren zijn geschoven, nog onvoldoende is om de 2°C-doelstelling binnen bereik te brengen;”¹²⁶

91. Voor zover gedaagden zouden stellen dat zij reeds voldoen aan de Europese wetgeving en het Kyoto-protocol, moet volgende overweging van het hof van beroep te Bergen in het achterhoofd gehouden worden (arrest *Gellingen*):

“De plicht tot vooruitziendheid bepert zich niet tot het strikt respecteren van de wettelijke en administratieve voorschriften: hij is algemeen en begrijpt wel degelijk elke vooruitziendheids- of voorzorgsmaatregel. Elke persoon die met de wet respecteert moet zich ook conformeren aan de algemene zorgplicht, die zich opdringt aan allen.”¹²⁷

“De algemene zorgvuldigheidsnorm moet dus de wettekst aanvullen en legt aan de normaal zorgvuldige transporteur van gas op om alle voorzorgsmaatregelen te nemen om te voorkomen dat anderen in gevaar worden gebracht.”¹²⁸

Het is dus niet omdat gedaagden in voorkomend geval voldoen aan 'de wet' (zijnde het Kyoto-protocol en de Europese wetgeving), dat zij ontslaan zijn van hun ruimere algemene zorgvuldigheidsplicht.

92. Wat frappant is en hoger al werd vermeld, is dat gedaagden momenteel niet eens op schema zijn om aan de gezamenlijke Europese verplichting voor België te voldoen (Kyoto en EU) te voldoen. Dit verwondert niet gelet op het gebrek aan akkoord over de interne lastenverdeling, terwijl de beleidsperiode al voor één derde verstreken is... Gedaagden beweren 'beleid' te voeren maar hebben niet eens een duidelijk richtsnoer. In het Vlaams Mitigatieplan 2013-2020 staat bijvoorbeeld te lezen: “Door het uitblijven van een intra-Belgische verdeling van de niet-ETS-doelstelling (zie § 1.3.3) is de precieze doelstelling voor Vlaanderen momenteel nog niet gekend. In het voorliggende Vlaams Mitigatieplan 2013-2020 is de jaarlijkse Vlaamse emissieruimte gebaseerd op een (louter indicatieve) niet-ETS-reductiedoelstelling van -15% voor Vlaanderen.” Het Vlaams Gewest voert dus een 'louter indicatief' beleid. Verzoekers vinden dit uiterst verontrustend in het licht van het feit dat de overheid een plicht heeft

¹²⁵ Milieurapport Vlaanderen, *Milieuverkenning 2030*, November 2009, 373

¹²⁶ *Parl.St.* VI. Parl. 2009-10, 282/3, Resolutie van 9 december 2009 van het Vlaams Parlement betreffende het nieuwe klimaatverdrag van Kopenhagen, p. 2.

¹²⁷ Bergen 28 juni 2011, <http://corporate.skynet.be/rt002598/Arret28062011.pdf>, 141.

¹²⁸ Bergen 28 juni 2011, <http://corporate.skynet.be/rt002598/Arret28062011.pdf>, 351.

om haar burgers te beschermen tegen risico's die hun gezondheid en mensenrechten bedreigen... Gedaagden zullen alvast moeten beamen dat deze plicht niet 'louter indicatief', maar juridisch afdwingbaar is.

93. De zorgvuldigheidsplicht moet in deze procedure ingevuld worden aan de hand van de plicht tot preventie en tot voorzorg. Doordat het voorzorgsbeginsel gebiedt om rekening te houden met risico's die zich nog niet helemaal bewezen, moet als gevolg een toegenomen waakzaamheid en voorzichtigheid aan de dag gelegd worden¹²⁹ (bijvoorbeeld om bepaalde gevolgen van klimaatverandering te vermijden). Samen met de voormelde overwegingen van het arrest *Gellingen* betekent dit dat gedaagden een plicht hebben om preventieve maatregelen te nemen, wanneer het voorzienbaar is dat er zeer nefaste financiële en fysieke schade kan ontstaan voor verzoekers. Het is daarbij niet noodzakelijk dat de omvang of de aard van de schade al moet vaststaan, anders zou het nooit mogelijk zijn om preventieve maatregelen op te leggen.
94. Daarbij beklemtonen verzoekers dat er al wetenschappelijk bewijs is over klimaatverandering en de gevolgen daarvan vanaf de jaren 1950¹³⁰. Minstens vanaf het eerste IPCC rapport (1990), was er sterk en betrouwbaar wetenschappelijk bewijs dat klimaatverandering grote risico's met zich meebracht. Omdat de dramatische gevolgen van klimaatverandering voorzienbaar zijn, kan er dus geen reden zijn om het nemen van effectieve maatregelen uit te stellen of om het tijdsvenster erkend in Cancun niet na te leven. Er moet inderdaad vastgesteld worden dat de ons omringende landen hun verantwoordelijkheid wel opnemen en zich volgende doelstellingen hebben gesteld tegen 2020: Duitsland: -40% ; Denemarken: -40% ; UK: -34% ; Zweden: -40%.¹³¹
95. Belangrijk is ten slotte het eerder vermelde rapport 'Scenario's voor een koolstofarm België tegen 2020' (net zoals het advies van de MINA-raad¹³² overigens), dat expliciet besluit dat een vermindering van de uitstoot van broeikasgassen met 80 tot 95 procent mogelijk is in België. Gedaagden kunnen bijgevolg niet voorhouden dat een omschakeling niet mogelijk is.
96. Het moet zeer letterlijk opgevat worden dat "vanuit oogpunt van het tijdsverloop, het actieraam zeer beperkt [is] (Stern Review 2006)".¹³³ Verzoekers concluderen dat er in hoofde van gedaagden een individuele afdwingbare plicht bestaat om te zorgen dat (hun bijdrage tot) gevaarlijke klimaatverandering met alle gepaard gaande risico's vermeden wordt. Verzoekers motiveren de juridische mogelijkheid van hun vorderingen verderop in deze dagvaarding.

¹²⁹ B. DUBUISSON, "Regards croisés sur le principe de précaution", *Amén*. 2000, n° spécial, 20.

¹³⁰ M. HARTZ, "Liability with and liability from the precautionary principle in climate change cases" in M. FAURE en M. PEETERS, (eds.), *Climate Change Liability*, Cheltenham, Edward Elgar, 2011, 24.

¹³¹ www.klimaat.be/2050/nl-be/kaart-met-initiatieven (geconsulteerd op 13 maart 2015).

¹³² Milieu- en Natuurraad Vlaanderen, Advies van 26 november 2009 over de Klimaatop in Kopenhagen, 3.

¹³³ J.-P. CERON, "Les perspectives de catastrophes liées au changement climatique: une approche à partir des travaux du GIEC", in J. BETAÏLE, J.-M. LAVIEILLE en M. PRIEUR (eds.), *Les catastrophes écologiques et le droit : échecs du droit, appels au droit*, Bruylant, 2012, 52. Vrije vertaling van : « Du point de vue temporel, la fenêtre d'action est très réduite ».

3.4.2 Schade

3.4.2.1 Actuele schade

97. Klimaatverandering zorgt nu al voor schade, die met name tot uiting komt in de vorm van aantasting van de gezondheid en morele schade.
98. Hoger werd al uitgelegd dat de warme zomers van 2003 en 2006 hebben geleid tot een toename van de sterfte met respectievelijk 1230 en 1263 *additionele* doden ten opzichte van een normale zomer.¹³⁴ Het Hittegolf- en Ozonpiekenplan van de overheid van 2003 stelde: "Klimaatonderzoekers verwachten dat het aantal hittegolven in de 21ste eeuw groter wordt door de opwarming van de aarde: **de zomer van 2006 heeft dit duidelijk aangetoond**. Verschijnselen vergelijkbaar met de zomer van 2006 zullen zich dus nog regelmatig herhalen..."¹³⁵ Het is dus duidelijk dat hittegolven nu al hun impact tonen op de gezondheid van verzoekers, vooral degenen die behoren tot een kwetsbare groep. Zij ondervinden sterker de invloed de zon dan vroeger het geval zou zijn geweest. Dit kan zich uiten in extra sterfte, maar zoals uitgelegd onder de gezondheidsrisico's ook door zonnesteek, zonnebrand, etc.
99. In het deel over de gevolgen voor de gezondheid werd ook beschreven dat klimaatverandering *nu al* een effect heeft op allergenen. Bepaalde verzoekers ondervinden hier last van en het kan verwacht worden dat deze hinder in de toekomst nog zal stijgen. Meer allergenen verhoogt het risico op allergische rhinitis en astmatische symptomen.
100. Morele schade is degene die het slachtoffer treft in zijn fysiek en zijn psychisch welbehagen, in zijn genegenheid en samenzijn met geliefden.¹³⁶ Klassiek komt morele schade in aanmerking voor vergoeding of herstel.¹³⁷ Belangrijk is ook dat de bedreiging van mogelijke (gezondheids-/materiële) schade gepaard kan gaan met actuele schade, namelijk de vrees voor mogelijke toekomstige schade.¹³⁸
101. Zo kende de rechtbank van eerste aanleg te Brugge schadevergoeding toe voor subjectieve gevoelens van vrees en bedreiging voor de gezondheid, zelfs *onafgezien* van het feit of de vrees al dan niet gewettigd was wegens wetenschappelijke onduidelijkheid over het probleem.¹³⁹ In *Tatar t. Roemenië* hield het Hof ook rekening met de angstgevoelens van de klagers om de schending van artikel 8 EVRM te beoordelen.¹⁴⁰
102. Voormelde rechtspraak sluit naadloos aan bij de gevaren van klimaatverandering waarover verzoekers zich zorgen maken. Zij leven inderdaad in de onzekerheid over het feit of zij (materieel, financieel, fysiek) getroffen zullen worden door catastrofes en natuurrampen. Klimaatverandering heeft gevolgen wereldwijd en wegens de interdependentie van staten (mooiste voorbeeld voedselproductie en

¹³⁴ Studie WIV, 12.

¹³⁵ Hittegolf- en ozonpiekenplan, 2003, 3.

¹³⁶ W. VAN GERVEN, *Verbindenissenrecht*, Leuven, Acco, 2006, 454.

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling*, Gent, Story-Scientia, 1984, 95, nr. 122.

¹³⁹ Rb. Brugge 21 december 2001, *T.App.* 2002, 25.

¹⁴⁰ EHRM 27 januari 2009, *Tatar t. Roemenië*, § 122.

energievoorziening), hebben deze gevolgen een ontegensprekelijke invloed in België (hoger reeds uitgelegd).

103. Dat deze zorgen geen fictie zijn, blijkt uit de klimaatenquête van 2013. Inderdaad maakt 3 op 4 Belgen zich zorgen over het klimaat en vindt 2 op 3 Belgen dat gedaagden beter moeten samenwerken op vlak van klimaatbeleid.¹⁴¹ Verwacht kan worden dat deze zorgen alleen maar intensiever zullen worden naarmate het tijdsvenster waarin het nog mogelijk is om uitstoot te reduceren, kleiner wordt. Het psychisch welzijn van verzoekers maakt integraal deel uit van hun gezondheid. Aangenomen kan worden dat de angstgevoelens dus rechtstreeks gevolgen hebben voor de gezondheid van verzoekers.

3.4.2.2 Toekomstige schade

104. Toekomstige schade komt voor herstel in aanmerking als haar toekomstige verwezenlijking zeker zal voortvloeien uit een actuele toestand.¹⁴² Ronse stelt zeer duidelijk dat de onzekere omvang van de schade geen afbreuk doet aan de verplichting tot herstel wanneer het *bestaan* daarvan vaststaat.¹⁴³
105. In deze procedure vragen verzoekers geen geldelijke schadeloosstelling maar onder meer een rechterlijk bevel (wat hun recht is). Dezelfde conclusie moet nochtans gelden: Het feit dat de omvang van de schade niet exact gemeten kan worden doet geen afbreuk aan de plicht van gedaagden om deze te herstellen of zelfs te voorkomen indien dit mogelijk is.
106. Dat verzoekers in de toekomst zeker ook schade zullen lijden volgt uit het feit dat hun morele onrust alleen maar zal toenemen, naarmate het tijdsvenster om actie te ondernemen meer en meer sluit. Vanzelfsprekend betreft dit dus het psychisch welzijn van verzoekers.
107. Het hoeft voorts geen betoog dat verzoekers bij gebrek aan verregaande reductiemaatregelen worden blootgesteld aan een verhoogde bedreiging voor hun fysiek welzijn (watertekort, hittestress, tropische ziektes, vermindering water- en luchtkwaliteit).¹⁴⁴ Eenzelfde dreiging geldt voor de bezittingen en financiële draagkracht van verzoekers (schade door extreme weerfenomenen, vb. overstromingen, stormen, hevige regenval). Hoe langer het nemen van verregaande reductiemaatregelen wordt uitgesteld, hoe groter de economische en sociale kost zal zijn voor huidige en toekomstige generaties en hoe kleiner de kans dat het gevaar nog afgewend kan worden. Wanneer andere delen van de wereld nog ernstiger benadeeld worden dan België, betekent dit ook risico's voor de handel, voedselzekerheid, conflicten en mogelijke migratiestromen.
108. Als in deze procedure geoordeeld zou worden dat de schade niet zeker zou zijn, dan zijn verzoekers minstens van oordeel dat het risico en de kans op schade zeer ernstig

¹⁴¹ FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, Klimaatenquête 2013, www.klimaat.be/files/6614/0015/0109/enquete_klimaatverandering_2013_-_eindrapport.pdf.

¹⁴² Cass. 24 maart 1969, Arr.Cass. 1969, 690; Cass. 8 juni 1974, Pas. 1974, I, 474; Arr.Cass. 1974, 506.

¹⁴³ J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling*, Gent, Story-Scientia, 1984, 80, nr. 78 en 96.

¹⁴⁴ Rb. Verviers (KG) 7 februari 2002, JLMB 389.

en onmogelijk verwaarloosbaar zijn. Dit heeft nochtans geen gevolgen voor de maatregelen die gevorderd worden, omdat de rechter evenzeer bevoegd is om preventieve maatregelen te bevelen bij een ernstige dreiging op schending van een subjectief recht.

3.4.2.3 Schending van de statutaire belangen van Klimaatzaak

109. Door de nalatigheid van gedaagden worden de statutaire belangen geschonden waarvoor Klimaatzaak opkomt. Het maatschappelijk doel van Klimaatzaak werd hoger al weergegeven, wat in essentie neerkomt op de bescherming van de mens tegen klimaatverandering en het verlies van biodiversiteit. De schending van de statutaire belangen werd doorheen de dagvaarding reeds afdoende aangetoond.

3.4.3 Oorzakelijk verband

110. Het Belgisch recht kent de equivalentietheorie. Volgens deze theorie staat het oorzakelijk verband vast als de schade, zoals ze is tot stand gekomen, zich zonder de fout niet of niet op dezelfde wijze zou hebben voorgedaan.¹⁴⁵ Alle fouten die hebben bijgedragen tot de concrete schade moeten in aanmerking worden genomen. In geval van samenlopende fout moet de rechter nagaan voor elke fout of de schade, zoals ze zich *in concreto* voordoet, ook zonder die fout zou zijn ontstaan.¹⁴⁶ Bij samenlopende fout zijn de verantwoordelijken *in solidum* aansprakelijk.¹⁴⁷
111. Het is onbetwistbaar dat een oorzakelijk verband bestaat tussen fout (nalatigheid) van gedaagden en de schade die verzoekers ondervinden en nog zullen ondervinden.
112. Alhoewel het proportioneel aandeel van België in de wereldwijde uitstoot klein lijkt (0,38%), is dit aandeel noodzakelijk geweest voor de klimaatverandering in haar huidige en toekomstige omvang. Het kenmerk van globale klimaatverandering is dat ze werd veroorzaakt door een optelsom van vele verscheidene bijdragen (de ene al groter dan de andere) van 195 landen aan de uitstoot van broeikasgassen. Nochtans hebben alle bijdragen samen geleid tot de huidige toestand en waren ze met andere woorden alle onmisbaar. Verzoekers herinneren eraan dat volgens de equivalentie leer geen onderscheid wordt gemaakt naargelang het relatieve belang van de fouten die noodzakelijk hebben bijgedragen tot de schade *in concreto*.¹⁴⁸
113. Alhoewel het in sommige instanties de natuur zal zijn die de schade veroorzaakt, is dit toerekenbaar aan de menselijke activiteiten die gedoogd werden door gedaagden op het Belgisch grondgebied. In die zin verschilt klimaatverandering helemaal niet van bijvoorbeeld een klassiek geval van vervuiling, waar bijvoorbeeld de vervuiling van een rivier zich verplaatst dankzij de stroom en verderop schade veroorzaakt aan omwonenden. Deze conclusie is consistent met het feit dat het causaal verband geen

¹⁴⁵ W. VAN GERVEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2006, 429.

¹⁴⁶ Cass. 9 februari 2002, RW 2001-02, 841.

¹⁴⁷ Cass. 8 maart 2005, nr. AR P.04.1534.N, Arr.Cass. 2005, 555, Pas. 2005, 554.

¹⁴⁸ A. CARETTE, "Milieuaansprakelijkheid", in X (ed.) *Bijzondere Overeenkomsten. Artikelsgewijze commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Mechelen, Kluwer, 2006, 128, nr. 8.

wetenschappelijke zekerheid vereist, maar slechts een hoge graad van waarschijnlijkheid.¹⁴⁹

3.5 Niet-toegeëigende milieubestanddelen (art. 714 BW)

114. Artikel 714 luidt: "Er zijn zaken die aan niemand toebehoren en waarvan het gebruik aan allen gemeen is. Politiewetten bepalen hoe het genot daarvan geregeld wordt."
115. Er is sprake van de overschrijding van het gebruiksrecht op de niet-toegeëigende milieubestanddelen als (i) het gebruiksrecht van andere rechtssubjecten beperkt wordt en (ii) wanneer de regeneratiekracht van milieubestanddelen wordt aangetast.¹⁵⁰ Bij conflicten moet getracht worden om tot een evenwichtige verdeling van de beschikbare gebruiksruimte te komen. Dit veronderstelt een afweging tussen de gelijke gebruiksrechten van alle gebruikers.¹⁵¹
116. Rechtspraak kende al verschillende malen rechtsherstel toe op basis van dit artikel. Zo aanvaardde de correctionele rechtbank te Eupen dat zowel een vereniging voor bescherming van wilde vogels als haar leden schade leden ten gevolge van illegale vogelkweek en -transport en dat dit aanleiding gaf tot een vergoeding.¹⁵² De rechtbank aanvaardde bovendien uitdrukkelijk het bestaan van een recht op bescherming van een intact milieu op basis van dit artikel. De politierechtbank in Bastogne oordeelde in dezelfde zin dat de leden van een vereniging een subjectief recht op gebruik van wilde fauna hadden.¹⁵³ Ook hier aanvaardde rechter een persoonlijke schade in hoofde van de vereniging én haar leden.
117. Door uitstoot van broeikasgassen en door gebrek aan (het voldoende stimuleren van) alternatieven wordt het gebruiksrecht van verzoekers op een 'stabiel klimaat', op het genieten van een rijke biodiversiteit, op een goede luchtkwaliteit en kwaliteit van de atmosfeer beperkt. Dit werd voorheen reeds afdoende aangetoond. Verzoekers (en hun kinderen) zijn rechtstreeks afhankelijk van de goede werking deze ecosystemen. Wat zeker is, is dat artikel 714 aanleiding geeft tot rechtsherstel. In dit geval vragen verzoekers in hoofdzaak een maatregel in de vorm van een bevel, geen geldelijke schadevergoeding.

4 De rechterlijke macht als derde macht

118. Verzoekers doen beroep op de rechterlijke macht die de derde macht is in een rechtsstaat. Uit de Grondwet blijkt dat het idee van de verdeling van bevoegdheden tussen verschillende machten van groot belang is. Krachtens artikel 144 GW werden

¹⁴⁹ A. CARETTE, "Milieuaansprakelijkheid", in X (ed.) *Bijzondere Overeenkomsten. Artikelsgewijze commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Mechelen, Kluwer, 2006, 133, nr. 17.

¹⁵⁰ A. CARETTE, *Herstel van en vergoeding voor aantasting aan niet-toegeëigende milieubestanddelen*, Antwerpen, Intersentia, 1997, 553.

¹⁵¹ A. CARETTE, *Herstel van en vergoeding voor aantasting aan niet-toegeëigende milieubestanddelen*, Antwerpen, Intersentia, 1997, 567.

¹⁵² Corr. Eupen (2e k.) 22 november 1989, *Amén*. 1990, 41.

¹⁵³ Pol. Bastogne 6 mei 1991, *Amén*. 1991, 173.

geschillen over subjectieve rechten ("burgerlijke rechten") exclusief opgedragen aan de rechterlijke macht.¹⁵⁴

5 Ingebrekestelling en officiële reacties

5.1 Ingebrekestellingen van 01.12.2014

119. Op 1 december 2014 heeft Klimaatzaak VZW vier aangetekende ingebrekestellingen verstuurd aan gedaagden. De ingebrekestelling aan het Waals Gewest werd opnieuw verstuurd op 7 januari 2015. Het kabinet van minister Carlo Di Antonio had op 16 december 2014 aangegeven dat een andere minister bevoegd is voor klimaat, namelijk minister Paul Furlan.

5.2 Reactie van het Vlaams Gewest van 29.12.2014

120. Het Vlaamse Gewest heeft de ingebrekestelling spijtig genoeg als enige overheid opgevat als een aanval, eerder dan als een aanmoediging of een opportuniteit. Opmerkelijk is dat Minister Schauvliege met klem benadrukt dat de vermindering van uitstoot in een Europese context moet gebeuren met samenwerking van alle lidstaten. Het ligt er echter vingerdik op dat gedaagden op nationaal niveau niet slagen in wat zij beweren dat internationaal gerealiseerd moet worden (samenwerking in reductie).
121. De brief van het Vlaams Gewest besloot dat het sluiten van een gezamenlijke intergewestelijk-federale overeenkomst niet haalbaar was binnen vier weken. Bovendien zou het stuiten op juridische bezwaren, met name dat er een 'gedragen politieke besluitvorming' zou zijn, tot stand gekomen met respect voor de 'onderscheiden bevoegdheden van de uitvoerende en wetgevende macht', via de voorziene wetgevingsprocedures.
122. Verzoekers betreuren deze weinig constructieve houding. Het Vlaams Gewest heeft met veel detail geantwoord op de *letter* van de ingebrekestelling, maar heeft de achterliggende bedoeling klaarblijkelijk niet begrepen. De bedoeling achter de brief van Klimaatzaak VZW is geen aanval, maar een vraag. Zo verwachtte Klimaatzaak VZW natuurlijk niet dat een schriftelijke overeenkomst zou *afgerond* zou zijn in de deadline van vier weken, maar wenste zij slechts een positief engagement van de overheden uit te lokken. Voor het overige stellen verzoekers vast dat de Vlaamse overheid haar **verantwoordelijkheid afschuift** op zowel de internationale gemeenschap, Europa, en zelfs de 'wetgever'.

5.3 Reactie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van 09.01.2015

123. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verstuurdde een reactie op 9 januari 2015. Brussels Minister Céline Fremault bevestigde de noodzaak om de toename van de

¹⁵⁴ Brussel 10 juni 2003, A.R. 2003/KR/44, RABG 2004, 63, § 43-44, verbroken in Cass. 4 maart 2004 maar het Hof van Cassatie bevestigde dat "de Rechterlijke Macht bevoegd is om een door het bestuur bij de uitoefening van zijn niet-gebonden bevoegdheid begane onrechtmatige aantasting van een subjectief recht zowel te voorkomen als te vergoeden"

temperatuur beperkt te houden tot 2°C. Bovendien benadrukte ze dat België altijd het belang van de overwegingen van het IPCC erkend heeft in de onderhandelingen over het klimaat. Belangrijker is dat de Minister expliciet verwees naar het inhoud van vooruitgangsrapport van de Europese Commissie. Uit dat rapport blijkt dat België naar de huidige trend van voortuitgang haar Europese doelstelling tegen 2020 bijlange niet zal halen.¹⁵⁵ Opmerkelijk is ten slotte de overweging in de brief waarin zij toegeeft dat het Belgisch beleid inderdaad daadkracht mankeert.

5.4 Reactie van het Waals Gewest van 23 februari 2015

124. In de reactie van 23 februari 2015, erkende het Waals Gewest de ernstige gevolgen van klimaatverandering 'voor de planeet, haar actuele en toekomstige inwoners' en dat de ongelijkheid tussen Noord en Zuid daarmee wordt vergroot. Onder verwijzing naar het Waals Decreet 'Klimaat' stelde de Minister dat de reductiedoelstelling van Wallonië 30% tegen 2020 is en 80-95% tegen 2050. De Minister bevestigde voor het overige volledig de intentie en zelfs noodzaak om een transitie naar een koolstofarme maatschappij te realiseren.

5.5 Reactie van de federale overheid

125. Minister Marie-Christine Marghem heeft de bestuurder van VZW Klimaatzaak op 16 januari 2015 persoonlijk ontvangen en heeft naar zijn standpunten geluisterd. Zij stelde echter dat de federale overheid geen engagement kon aangaan in verband met het bereiken van de bovenvermelde doelstellingen. Gedaagden hebben goede intenties maar weigeren duidelijke verbintenissen op zich te nemen.

5.6 Bijeenkomst op 03.03.2015

126. Klimaatzaak VZW werd samen met haar raadsleden uitgenodigd op een vergadering met alle bevoegde ministers van alle gedaagden. Alle ministers waren persoonlijk aanwezig, evenals hun kabinetsmedewerkers. Klimaatzaak benadrukt dat zij sterk het gebaar en de aandacht van de ministers heeft geapprecieerd. Helaas heeft de vergadering niet voor een oplossing noch voor een nieuw engagement gezorgd. Er werd integendeel gesteld dat de eisen van Klimaatzaak niet realiseerbaar zijn en dus ook niet gerealiseerd zullen worden. Klimaatzaak en verzoekers zien zich bijgevolg genoodzaakt om over te gaan tot dagvaarding.

6 In ondergeschikte orde: geen daadwerkelijk rechtsmiddel (art. 13 EVRM)

127. Als geoordeeld zou worden dat het naar Belgisch recht niet mogelijk is om gedaagden te bevelen om de Belgische uitstoot te verminderen, moet vastgesteld worden dat zij niet over een daadwerkelijk rechtsmiddel beschikken om de schending van hun rechten op basis van artikelen 2 en 8 EVRM tegen te gaan. Dit vormt op zich een schending van artikel 13 EVRM, dat ook rechtstreekse werking heeft in de Belgische

¹⁵⁵ Met name zou België ongeveer maar 4% reductie halen i.p.v. de bindende doelstelling van 15% (voor niet-ETS sectoren en ten opzichte van het referentiejaar 2005).

rechtsorde.¹⁵⁶ De enige manier om een einde te maken aan deze schending is om alsnog aan gedaagden het bevel op te leggen om de Belgische uitstoot te reduceren.

OM DEZE REDENEN BEHAGE HET DE RECHTBANK,

De vorderingen van verzoekers gegrond te verklaren,

DIENVOLGENS

In hoofdorde

1. Gedaagden te bevelen om het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van broeikasgassen zodanig te (doen) beperken dat het gezamenlijk volume van die emissies per ultimo 2020 met 40%, althans minstens 25%, zal zijn verminderd ten opzichte van het jaar 1990

Ondergeschikt: Gedaagden te bevelen om het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van broeikasgassen zodanig te (doen) beperken dat het gezamenlijk volume van die emissies per ultimo 2030 met 55%, althans minstens 40%, zal zijn verminderd ten opzichte van het jaar 1990

2. Gedaagden te bevelen het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van broeikasgassen te (doen) beperken dat het gezamenlijk volume van die emissies per ultimo 2050 met 87,5%, althans minstens 80%, zal zijn verminderd ten opzichte van het niveau van het jaar 1990
3. Gedaagden *in solidum*, de ene bij gebrek aan de andere, te veroordelen tot een dwangsom van 100.000 euro per maand vertraging die zij zouden oplopen om de doelstellingen vermeld onder punt 1 en 2 te realiseren, met dien verstande dat de vervallen dwangsom integraal zal besteed worden aan maatregelen om de uitstoot van broeikasgassen in België te verminderen

In ondergeschikte orde

4. Te verklaren voor recht dat gedaagden onrechtmatig jegens verzoekers handelen en/of hen blootstellen aan mensenrechtenschendingen indien zij niet per ultimo 2020 het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van broeikasgassen verminderen of hebben doen verminderen met 40%, althans minstens 25%, ten opzichte van het jaar 1990

Ondergeschikt: Te verklaren voor recht dat gedaagden onrechtmatig jegens verzoekers handelen en/of hen blootstellen aan mensenrechtenschendingen indien zij per ultimo 2030 niet het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van

¹⁵⁶ Cass. 22 juni 2004, www.juridat.be.

broeikasgassen verminderen of hebben doen verminderen met 55%, althans minstens 40% ten opzichte van het jaar 1990

5. Te verklaren voor recht dat gedaagden onrechtmatig jegens verzoekers handelen en/of hen blootstellen aan mensenrechtenschendingen indien zij niet per ultimo 2050 het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van broeikasgassen verminderen of hebben doen verminderen met 87,5%, althans met minstens 80%, ten opzichte van het niveau van het jaar 1990

In uiterst ondergeschikte orde

6. Te oordelen dat in het Belgisch recht geen effectief rechtsmiddel bestaat (art. 13 EVRM) om verzoekers te beschermen tegen de schending van hun rechten gewaarborgd door de artikelen 2 en 8 EVRM, en zodoende:
 - (i) gedaagden alsnog te veroordelen tot de maatregelen vermeld in de punten 1 t.e.m. 3
 - (ii) *ondergeschikt*, de verklaringen voor recht vermeld in punten 4 en 5 toe te kennen

In elk geval

7. Gedaagden te bevelen om de onderlinge interne lastenverdeling af te ronden binnen de drie maanden, zowel voor de doelstellingen in het kader van de wetgeving van de Europese Unie als in voorkomend geval voor de doelstellingen die door het tussen te komen vonnis zouden worden opgelegd, onder verbeurte van een dwangsom van 10.000 euro per dag vertraging
8. Gedaagden te bevelen om binnen 9 maanden een **gezamenlijk** gecoördineerd en becommentarieerd programma van maatregelen en bijbehorende budgetten (met informatie over te verwachten maatschappelijke baten en besparingen) voor te leggen waarmee een vermindering van het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van broeikasgassen zal worden gerealiseerd, zodat de omvang daarvan per 2050 met 87,5%, althans met minstens 80%, zal zijn verminderd ten opzichte van het niveau van 1990, onder verbeurte van een dwangsom van 10.000 euro per dag vertraging
9. Gedaagden te bevelen om het in punt 8 beschreven programma te publiceren op hun website en in het Belgisch Staatsblad, ten laatste twee weken na de vaststelling van de definitieve versie van het programma, onder verbeurte van een dwangsom van 5.000 euro per dag vertraging
10. Gedaagden te veroordelen om het vonnis op hun eigen kosten te publiceren in twee nationale bladen binnen de twee weken
11. Het tussen te komen vonnis uitvoerbaar bij voorraad te verklaren

12. Gedaagden tevens te veroordelen tot de kosten van het geding, met inbegrip van de rechtsplegingsvergoeding van 1.320 euro voor niet in geld waardeerbare zaken.

Onder elk voorbehoud en zonder nadelige erkenning en namelijk onder voorbehoud van wijziging van het gevorderde in de loop van het geding;

Eis gesteund op de wetten ter zake, de middelen ter zitting te doen gelden en op alle andere hierboven aangehaalde overwegingen.